

YAŞANAN SON GELİŞMELER DOĞRULTUSUNDA SURIYE’NİN TARIMSAL YAPISI*

Agricultural Structures of Syria in The Direction of Recent Developments

Güven ŞAHİN**

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'dan çekildiği I. Dünya Savaşı sonrasında bölgede istikrar bir türlü sağlanamamıştır. Ortadoğu'daki petrol, terör, etnik çatışmalar, kapitalizm ve buna bağlı sömürgecilik sürekli bir çatışma ve kaos ortamı yaratmıştır. İran, Irak, İsrail, Mısır, Kuveyt, Yemen, Ürdün, Lübnan ve çalışma konumuz olan Suriye son asrı sürekli krizlerle geçirmişlerdir. Dünya kamuoyunda "Arap Baharı" olarak adlandırılan halk ayaklanmalarının 2011'de de Suriye'de başlaması, ülkeyi günümüze değin devam eden iç savaşıla adeta çökme noktasına taşımıştır. Ülkede büyük ölçüde değişen demografik yapı, durma noktasına gelen endüstri ve enerji nakliyesi, neredeyse tamamıyla son bulan turizm ile Suriye ekonomisi adeta çökmüştür. Suriye, esasında tarımsal potansiyeli çok yüksek olan bir ülke olmasa da ülkenin en önemli iktisadi faaliyetlerinden biri olarak zirai faaliyetler de yaşanan iç savaştan büyük ölçüde etkilenmiştir. Öte yandan zirai alanda gerçekleşen durum, diğer tüm iktisadi faaliyetlerden farklı bir durum sergilemektedir. Nitekim ülkedeki hemen tüm iktisadi kolların büyük ölçüde gerilemesi, hatta bir kısmının durması, dikkat çekici gerilemeler yaşanmış olsa da tarım sektörünü öne çıkarmıştır. Günümüzde ülkenin en önemli iktisadi faaliyeti haline gelen tarım sektörü, aynı zamanda savaş koşullarının olumsuz etkileri arasında ilk sırada yer alan kıtlık ve gıda güvenliği sorunu noktasında da stratejik önemi haiz bir konumda yer almaktadır. Bu çalışmada da büyük bir gerileyiş içerisindeki Suriye ekonomisi için hayati önem arz eden tarımsal yapı her yönüyle detaylı bir şekilde irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Hayvancılık, Tarım Ekonomisi, İç savaş, Suriye, Ortadoğu Coğrafyası.

Abstract

After the First World War, when the Ottoman Empire was withdrawn from the Middle East, no stability could be achieved in the region. Oil, terrorism, ethnic conflicts, capitalism and colonialism linked to it in the Middle East have created an atmosphere of constant conflict and chaos. Iran, Iraq, Israel, Egypt, Kuwait, Yemen, Jordan, Lebanon and Syria, which is our working area, have spent the last century with continuous crises. The public uprisings of the world public opinion, called 'The Arab Spring', started in

* DOI: 10.34189/asyam.3.2.006

** guwen_sahin@hotmail.com

Syria in 2011, bringing the country to the point of collapse by the ongoing civil war. The Syrian economy has collapsed with the demographic structure, which is changing in the country, the industrial and energy transportation that has come to a halt and the tourism that almost completely ends. Although Syria is not a country with a high agricultural potential, agricultural activities have been affected by the civil war as one of the most important economic activities of the country. On the other hand, the situation in agricultural sector shows a different situation than all other economic activities. As a matter of fact, the fact that almost all the economic branches in the country have declined and even some of them have stopped, have brought the agricultural sector to the forefront even though there have been remarkable declines. The agricultural sector, which has become the most important economic activity of the country, has a strategic importance at the point of famine and food security problem, which is also among the negative effects of the war conditions. In this study, the agricultural structure, which is of vital importance for Syrian economy that is in the high degression has been examined in detail.

Keywords: Agriculture, Animal husbandry, Agricultural economy, Civil war, Syria, Middle East Geography.

Giriş

Suriye, orta kuşakta yer alan, 185.180 km² yüzölçümüne sahip ve dünyada tarımın, bununla birlikte ilk yerleşik medeniyetlerin geliştiği Münbit Hilal'in bir kısmına sahip olan Asya / Ortadoğu'daki bir ülkedir. İronik bir şekilde tarımın ilk olarak başladığı yer olan ve tüm dünyada Bereketli Hilal / Münbit Hilal olarak bilinen sahanın bir parçası olmasına karşın Suriye'de günümüzde yaşanan tabii ve beşerî gelişmelerle tarım sektörü büyük ölçüde hırpalanmıştır. Öte yandan tarımsal faaliyetler her ne kadar çok büyük ölçüde yaşananlardan olumsuz etkilenmiş olsa da ülke için hala en önemli iktisadi kollardan birisidir. Bu önem hem ekonomik açıdan hem de temel ihtiyaçlar kapsamında Suriye halkının dengeli beslenebilmesi için ihtiyaç duyulan gıdaların tedariki açısından önem arz etmektedir.

Esasında, Suriye'de sanılanın aksine iç savaşa bağlı olarak tarımsal kesimde (özellikle bazı alanlarda) çok ciddi bir düşüş söz konusu olmasa da yaşanan göç, kuraklık ve diğer bir takım olumsuz faktörlerle ülke ekonomisi içerisinde tarımsal alanda çok ciddi kayıplar söz konusu olmuştur. Özellikle de Suriye'nin bazı illerindeki kırsal kesim ekonomisinde tarım, sadece temel besin maddelerinin sağlandığı, buna karşılık ticari hayatta ağırlığı bulunmayan bir faaliyet halini almıştır.

Tarım, her ne kadar Suriye'de büyük bir darbe almış olsa da özellikle ülke sanayisinin ve turizminin çok daha büyük ölçüde gerilemesi, tarımı ülkenin en stratejik ekonomik faaliyetlerinden biri haline getirmiştir. Ayrıca savaşın yaşandığı her ülkede çatışmaları takiben ortaya çıkan ilk sorun gıda güvenliği ve kıtlıktır.

Nitekim Suriye için de bu durum geçerli olup bu noktada tarımın önemi daha da artmakta, hatta ülke için hayati konuların başında gelmektedir.

Suriye'de 2011 Sonrası Gelişmeler ve Tarımın Ülke Ekonomisindeki Yeri

Kamuoyunda “Arap Baharı” olarak bilinen ve Kuzey Afrika / Ortadoğu'daki pek çok ülkeyi etkileyen halk ayaklanmaları Mart 2011'de Suriye'yi de etkilemiştir. Başlangıçta Baas Rejimine karşı başlayan isyan hareketleri ilerleyen süreçte farklı alanlara da kanalize olmaya başlamıştır. Nitekim Suriye'deki olaylar isyanların yaşandığı diğer ülkelerdekinden farklı olarak devamında anarşi, terörizm, kaos, ekonomik bunalım ve hatta ülke bütünlüğünün bölünmesine yol açabilecek pek çok gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Ayrıca Suriye'deki gelişmelerin bir diğer özelliği uluslararası güçleri daha da fazla içine alan bir durum yaratmış olmasıdır. ABD, AB, Rusya, Türkiye, İran, İsrail ve Çin bu anlamda Suriye'de yaşanan tüm gelişmelerde doğrudan ya da dolaylı rol üstlenmişlerdir. Sonuç olarak Suriye'deki gelişmeler küresel çapta önem arz eder hale gelmiş, ülkenin en uzun sınırının bulunduğu ve iç savaş öncesi yoğunlaşan ekonomik ilişkileriyle Türkiye'yi daha da fazla ilgilendirmiş ve de etkilemiştir.

Suriye'de yaşanan gelişmeler ise bir bütün olarak ekonomiyi adeta çökertmiştir. Özellikle petrol ihracatçısı ülkelerin ekonomilerinin siyasi gelişmelere bağlı olarak çok çabuk etkilendiği göz önüne alındığında ülkede ekonomi ciddi bir çöküş yaşamıştır. Hammade ihracatı ve sanayisi büyük ölçüde tahrip olan ülkede tarım sektörü de büyük darbe almıştır. Buna karşılık tarım sektörü bir bütün olarak Suriye ekonomisinde ironik bir gelişim göstermiştir. Suriye'de 2011 öncesine değin yeraltı kaynakları (Madencilik) ihracatından, özellikle de petrol ve doğalgaz satışından sonra ülke ekonomisinin 2. büyük kolunu tarım ürünleri oluşturmaktaydı. Ülkede yaşanan iç savaş, özellikle petrol ve doğalgaz sevkiyatını ciddi ölçüde baltaladığından tarımın ülke ekonomisindeki yeri daha da stratejik bir boyut kazanmıştır. Başka bir ifadeyle tarım sektöründe her ne kadar iç savaşla büyük kayıplar yaşansa da diğer sektörlerdeki kayıpların boyutu çok daha büyük olduğundan tarım sektörü ülke için daha stratejik bir boyuta ulaşmıştır. Bu stratejik önem hem Suriye halkının temel ihtiyacı arasındaki gıda temini noktasında hem de görece sürdürülebilir bir iktisadi faaliyet olarak devamı noktasında ayrı ayrı önemlidir. Ayrıca Suriye'deki iktisadi faaliyetler içerisinde sanayi durumuna baktığımızda da bunun büyük ölçüde tarıma dayalı sanayi ölçeğinde geliştiği görülmektedir. 2017 itibarıyla ülkedeki sınırlı sanayi faaliyetlerinden petrol sanayini bir kenara bırakacak olursak başlıca sanayi kolları pamuğa bağlı tekstil sanayi, zeytine bağlı yağ sanayi, gıda, içecek ve tütün endüstrisinden oluşmaktadır (CIA, 2019).

Suriye'de 1990'ların ilk yarısında tarımın GSYİH'deki payı %27 iken 1997'de %30'a çıkmıştır. Fakat yaşanan şiddetli kuraklıklar, tarımda entansifle-

şememe ile bu oran 2011’de %18’e kadar gerilemiştir (FAO, 2017, s. 3). 2011’de başlayan iç savaşla birlikte takip eden yıllarda Suriye’de GSYİH’deki tarımın payı %19 – 22 aralığında seyretmiştir. Daha önce de bahsedilen ekonomik gelişmelere bağlı olarak tarımın ülke ekonomisinde artan önemiyle 2016’da oran %25’e yaklaşmıştır. Fakat tarımsal altyapıdaki çöküş ve yaşanan kuraklıklarla birlikte ülkede 2017 itibariyle tarımın GSYİH’deki payının %19,5 olacağı öngörülmektedir. Her ne kadar tarım sektörünün payında belli bir aralığın korunduğu, hatta zaman zaman arttığı görülse de ülkedeki savaş, kaos ve terörün hâkim olduğu 2011 sonrası dönemde (2011 – 2016 yılları arasında) tarım sektöründeki maddi kayıp 16 milyar \$ olarak hesaplanmıştır (FAO, 2017, s. 5). Sadece hayvancılıkta % 50’lik bir gerileme, balıkçılıkta ise 80 milyon \$’ın üzerinde kayıp yaşanmıştır. Beşerî kaynaklı gelişmelerin yanı sıra Suriye’de yaşanan şiddetli kuraklıklar da ülke zirai hayatını büyük ölçüde zayıflatmıştır.

Suriye’de Tarımsal Altyapı

Orta kuşakta, 32° – 37° kuzey enlemleri arasında yer alan Suriye’de ağırlıklı olarak Akdeniz ve çöl iklimi görülmektedir. Akdeniz ikliminin görüldüğü sahalalar, aynı zamanda ülkenin başlıca zirai faaliyetlerinin sürdürüldüğü sahalalar olup çöl ikliminin hâkim olduğu, yer yer bozkır iklimine benzer şartların görüldüğü sahalarda ise hayvancılık öne geçmiş durumdadır. Akdeniz iklimi ülkenin Türkiye sınırı boyunca ve Akdeniz sahilinde kendini göstermektedir. Genel olarak Suriye’nin kuzeyinden batı ve güneybatısına kadar bir yay şeklinde tipik Akdeniz ikliminin etkileri görülmektedir (yaklaşık 2.7 ha.’lık bir kuşak). Buna bağlı olarak da zeytin ve turuncgiller başta olmak üzere Akdeniz ikliminin görüldüğü yerlerdeki geleneksel tarım ürünleri yetiştiriciliği bu sahalarda görülmektedir. Ülkenin merkezi kesimleri ile genel olarak doğu, güney ve güneydoğusu çöl ikliminin etkilerinin görüldüğü yerlerdir. Buradaki halk da büyük ölçüde göçebelere dönüşmekte olup temel iktisadi faaliyeti göçebe hayvancılık oluşturmaktadır.

Ülkedeki belli başlı merkezlerin aylık maksimum ve minimum sıcaklık ortalamalarına baktığımızda da her ne kadar çok farklı değerler söz konusu değilse de Akdeniz ikliminin hâkim olduğu Şam ve Halep’te özellikle yıllık minimum sıcaklık ortalaması 10° – 12°C iken ülkenin merkezi kesimindeki Deyrizor’da minimum sıcaklık ortalaması 14°C’yi aşmıştır (Tablo 1). Akdeniz ikliminin karakteristiği olan yazın yüksek sıcaklıkları Şam ve Halep’te ortalama en yüksek Temmuz ayında 37° – 38°C’lerdeyken, Deyrizor’da 41°C’yi aşmıştır. Temmuz ayı minimum ortalamaları ise Şam’da 19.1°C iken Deyrizor’da 26.8°C olarak ölçülmüştür. Kış döneminde ise tablo 1’de belirtilen hiçbir merkezde minimum sıcaklık ortalamalarının 0°C’nin altına inmediği görülmektedir. Hatta Halep ve Deyrizor’da 2°C’nin altına dahi düşmemiştir.

Tablo 1. Suriye’de Seçilmiş Merkezlerin Aylık Sıcaklık Değerleri

Aylar	Şam		Halep		Deyrizor	
	Maks.	Min	Maks.	Min	Maks.	Min
Ocak	13.1	1.0	10.8	2.0	12.7	2.2
Şubat	15.5	2.6	12.8	3.1	15.6	4.6
Mart	20.6	5.5	18.0	6.1	20.8	8.1
Nisan	25.6	9.0	23.3	10.2	26.5	13.2
Mayıs	30.7	12.6	29.1	14.5	32.3	18.3
Haziran	35.3	16.4	34.6	19.7	38.2	23.7
Temmuz	38.1	19.1	37.3	22.9	41.2	26.8
Ağustos	37.7	19.3	36.9	22.7	40.3	26.2
Eylül	34.2	15.8	33.1	19.2	35.8	21.6
Ekim	28.6	11.4	27.2	14.1	29.6	16.1
Kasım	20.5	5.4	18.6	6.9	20.7	7.5
Aralık	14.7	2.0	12.4	3.2	14.5	3.5
Yıllık Ort.	26.2	10.0	24.5	12.0	27.3	14.3

Kaynak: Weather Online, 2019.

Yağış özellikleri açısından bakıldığında Suriye’de Akdeniz ve çöl iklimlerinin etkisiyle hem düzensiz hem de yetersiz bir yağış rejiminin hâkim olması tarımı en fazla olumsuz etkileyen husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta ülkede son yıllarda periyodunu ve şiddetini artıran kuraklıklar tarımsal alanda 2011’deki iç savaştan daha fazla kayıplar yaşanmasına neden olmuştur. Yıllık yağış miktarının ülkedeki dağılımına baktığımızda; Lazkiye ve Tartus’ta 800 mm.’ye kadar çıkıyorken, Türkiye sınırı boyunca 250 – 350 mm. aralığında, Humus ve Deyrizor’da ise 100 – 150 mm. aralığında seyretmektedir. Ülkenin 8.3 milyon hektarlık kesimi (Toplam yüzölçümünün % 44.8’i) ise 150 mm.’nin altında yağış almaktadır (Bakir ve Xingnan, 2008, s. 76). Yağış miktarı açısından en elverişli yerler olan Lazkiye, Tartus, Kubeytîre, İdlib, Hama ve Dera’nın batısı ve Halep ile Haseke’nin kuzeyi zirai faaliyetlerin de en yoğun olduğu sahalardır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus da ülkenin zirai açıdan en avantajlı yörelerinden Kuneytîre ve Dera arasında bulunan Golan Tepeleri veya Golan Platosu, su kaynakları açısından oldukça zengin, elverişli yağış şartları ve verimli topraklarıyla stratejik öneme sahip lokasyonlardan birisidir. Bununla birlikte söz konusu saha “Altı Gün Savaşı” sonrasında (1967) İsrail tarafından ilhak edilmiştir. Günümüzde tüm dünya tarafından Suriye’ye ait kabul edilse de İsrail buradaki ilhakını sürdürmektedir.

Suriye’deki arazi durumuna baktığımızda toplamda 18.5 milyon hektar-

lık yüzölçümünün 2017 itibariyle sadece % 31'i ekili arazilerden oluşmaktadır. FAO'ya göre Suriye'nin tarıma uygun toplam arazi varlığı 13.921.000 ha. olup (Otlaklar dahil) buna göre toplam tarım alanlarının da sadece % 41.2'si ekilmiştir. Ekili araziler içerisinde ise sadece 20.000 ha.'lık kısımda organik tarım yapılmıştır (Tablo 2). Ülkenin 8 milyon hektarlık çayır – mera alanlarının ise otlatma kapasitesi oldukça düşüktür. Suriye'nin sadece % 2.6'sı orman alanlarından oluşmakta olup bunun önemli bir kısmı da bozuk ormanlardan ibarettir¹. Ülke ormanlarının da tamamı yine Lazkiye ve Tartus'ta bulunmaktadır. Yaklaşık 4 milyon hektara yaklaşan diğer alanlar ise taşlık alanlar, mutlak çöl alanı (Suriye Çölü / Badiya) ve yerleşim sahalarını içermektedir.

Tablo 2. Suriye'deki Arazi Varlığının Niteliklerine Göre Dağılımı

Arazi Varlığı	Alan (ha.)
Ülke Yüzölçümü	18.518.800
Ekili Alan	5.733.000
Çayır – Mera Alanı	8.188.000
Orman Alanı	491.000
Su Alanı	161.000
Organik Tarım Alanı	20.000
Diğer Alanlar	3.951.000

Suriye'deki ekili arazilerin büyük bir kısmı ise verim gücü yüksek tam gelişmemiş topraklardan oluşmaktadır (İnceptisol ve Entisol topraklar). Ülke topraklarının % 50'si kuru / çöl toprağından müteşekkil olup sadece % 2 gibi sınırlı bir kısmı organik madde bakımından zengin, verimli topraklardan oluşmaktadır (Abdullah, 2012, s. 6). Ayrıca ülkedeki çok ciddi boyutlardaki rüzgâr erozyonu ile zaten çok sınırlı olan tarım toprakları da ayrıca tehdit altındadır. Tuzlanma ise bir diğer önemli sorundur. Suriye'de toplam 125.000 ha.'lık alanda tuzlanma sorunu söz konusu olup bunun 90.000 ha. kadarında ise yoğun tuzlanma mevcuttur (Habib ve Waad, 2007). Tuzlanmanın en fazla yoğunlaştığı yer ise Habur Vadisi boyunca yapılan bilinçsiz sulamayla gerçekleşmiştir.

Tarımın temel girdisi ve genel olarak sürdürülebilir bir zirai faaliyetin temelini oluşturan su kaynakları bakımından ülkenin durumuna baktığımızda bu anlamda çok avantajlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Suriye'de su alanları toplamda 161.000 ha.'lık alana sahiptir. Bunların bir kısmı tuz göllerinden ibaret

¹ Ülkedeki orman alanlarıyla ilgili de veriler kesin değildir. Nitekim orman vasfını yitirmiş olan araziler ile ilgili son durum hakkında bir şey söyleyebilmek mümkün değildir. Tablo 2'de belirtilen FAO'nun tahmini verilerine dayanan 2016 yılına ait orman varlığı 491.000 ha. iken Suriye'deki resmi istatistik bürosunun son olarak 2012 yılına ait verilerinde orman alanı 582.000 ha. olarak belirtilmiştir. Yaklaşık 100 bin hektara yakın farklılık ve de aynı zamanda en iyi tahminlerle 2018 yılına ait son durum hakkında kesin bir şey söylenememektedir.

olup diğer bir kısmı da zirai açıdan kullanılmayan su alanlarıdır. Ülkede sulama amacıyla kurulmuş toplam 7 barajın 12.6 milyar m³'lük rezervuar kapasitesi söz konusudur (FAO, 2019). Bunlardan Rakka'daki Fırat Nehri üzerinde kurulmuş olan Tabqa Barajı, tek başına 12 milyar m³ rezervuar kapasitesiyle ülkenin en önemli sulama suyu kaynaklarından birisidir. Fırat Nehri ve en önemli kollarından Habur Nehri ülke zirai hayatının can damarını oluşturmaktadır. Sonuç olarak ülkenin başlıca tarımsal üretim merkezlerinden Rakka, Halep, Deyrizor ve Haseke büyük ölçüde söz konusu nehre bağlı olarak zirai faaliyetlerini sürdürmektedir.

Suriye'de 2011'deki iç savaşa değin ülke topraklarının 1.3 milyon hektarlık kısmında sulu tarım yapılmakta olup bunun 726.800 ha.'lık kısmı ise yeraltından çekilen suyla sulanmaktaydı (Aquastat, 2019). Sulama altyapısı ile ilgili olarak en büyük tahribat ise İdlib ve Şam kırsalında gerçekleşmiş ve binlerce dolarlık zarar söz konusu olmuştur.

Tarımsal altyapının bir diğer önemli elemanlarından olan işgücüne baktığımızda ise bilindiği üzere 2011'den itibaren Suriye ülke kimliğinde en fazla değişiklik gösteren husus demografik noktada yaşandığından işgücü kalemi de büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu hususta yaşanan büyük değişim kadar mevcut durumla ilgili kesin bir şey söylemek de oldukça güçtür. Ülkede özellikle de son yıllardaki nüfus verileri büyük ölçüde tahminlere dayandığından organizasyonlar arasında farklılıklar da söz konusudur. Tablo 3'te belirtilen veriler Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası'nın verilerinden hareketle düzenlenmiş olup her iki organizasyonun da verileri örtüşmektedir. Öte yandan kırsal nüfusla ilgili olarak FAO verileri çok daha farklıdır. Örneğin 2017 itibarıyla Suriye'deki kırsal nüfus FAO verilerine göre 9.748.000 iken ilgili tabloda da görüldüğü üzere aynı yıl ülke kırsal nüfusu 7.588.000 kişi olarak belirtilmiştir ki arada çok ciddi bir farklılık söz konusudur. Sonuçta iki farklı organizasyonca yapılan teyitle 7.6 milyonluk Suriye kırsal nüfusu daha kabul edilebilir bulunmuştur. Bununla birlikte yaşanan çatışmalar ve kaçak yollarla yapılan ülkeden kaçışlarla esasında nüfusun tablo 3'te belirtilenden daha da azalmış olduğu ve 17 milyonu geçmediği de söylenebilir. Nitekim 2011'deki iç savaşın sonucunda resmi rakamlara göre 6 milyon kişi mülteci konumuna düşmüş, resmi rakamlara konu olmayan binlerce kişi ise kaçak yollarla ülkeyi terk etmiştir. Ülkede 2011'de km²'ye 113.6 kişi düşüyorken 2017'de bu değer 99.5 kişiye gerilemiş olup tahminlere dayanan bu değer 2018'de 90 civarında olması çok daha muhtemeldir.

Tablo 3. Seçilmiş Yıllara Göre Suriye’de Toplam ve Kırsal Nüfustaki Değişim

Yıllar	Toplam Nüfus	Kırsal Nüfus	Kırsal Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı (%)
1990	12.446.171	6.356.100	51
1995	14.345.492	7.157.800	50
2000	16.410.848	7.885.900	48
2005	18.294.611	8.455.200	46.2
2010	21.018.834	9.316.200	44.3
2011	20.863.993	9.166.400	44
2012	20.420.701	8.891.400	43.5
2013	19.809.141	8.546.700	43.1
2014	19.203.090	8.208.400	42.7
2015	18.734.987	7.933.100	42.3
2016	18.430.453	7.729.500	42
2017	18.269.868	7.588.000	41.5

Kaynak: World Bank, 2019; Birleşmiş Milletler, 2019.

Suriye’de 2000’lere kadar nüfusun yarısı kırsal kesimde yaşamakta olup 2000’lerin başından itibaren bu oran azalmaya başlamış, yakın yıllarda ise %40’a yaklaşmıştır (Tablo 3). Elbette ülke genelindeki bu durum iller ölçeğinde daha farklı bir yapı sergilemektedir. Örneğin; İdlib ve Kuneytire’de nüfusun hala yarısı kırsal kesimde yaşamaktadır. Tarım sektörü ülkenin en önemli istihdam kaynaklarından birisidir. Yakın yıllara kadar kabaca faal nüfusun 1/5’i tarım alanında istihdam edilmekteydi. Günümüzde de faal nüfusun benzer şekilde % 20 kadarı tarım kesiminde istihdam edilmektedir.

Tarımda makineleşme durumuna bakacak olduğumuzda ise söz konusu durumla ilgili son yıllara ait bilgi mevcut değildir. Tarımda makineleşme denildiğinde akla ilk gelen ve tarımsal gelişmişliğin en önemli göstergelerinden traktör sayısına baktığımızda esasında yıllar itibariyle kayda değer ölçüde gelişmeler yaşanmıştır. Suriye’de 1990’da 62.557 olan traktör sayısı, 1995’te 86.141, 2000’de 97.660 ve 2008’de de 109.890’a ulaşmıştır (FAO, 2019). Ülkedeki 2008 sonrası tarımsal makineleşme durumu bilinmiyor olup mevcut şartlarda tarımda makine kullanımının da etkin bir şekilde tarımsal verimliliğe yansıdığından bahsetmek çok güçtür. Nitekim ülkedeki yakıt sıkıntısı, tarımda makineleşmeden beklenen faydanın sağlanmasındaki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

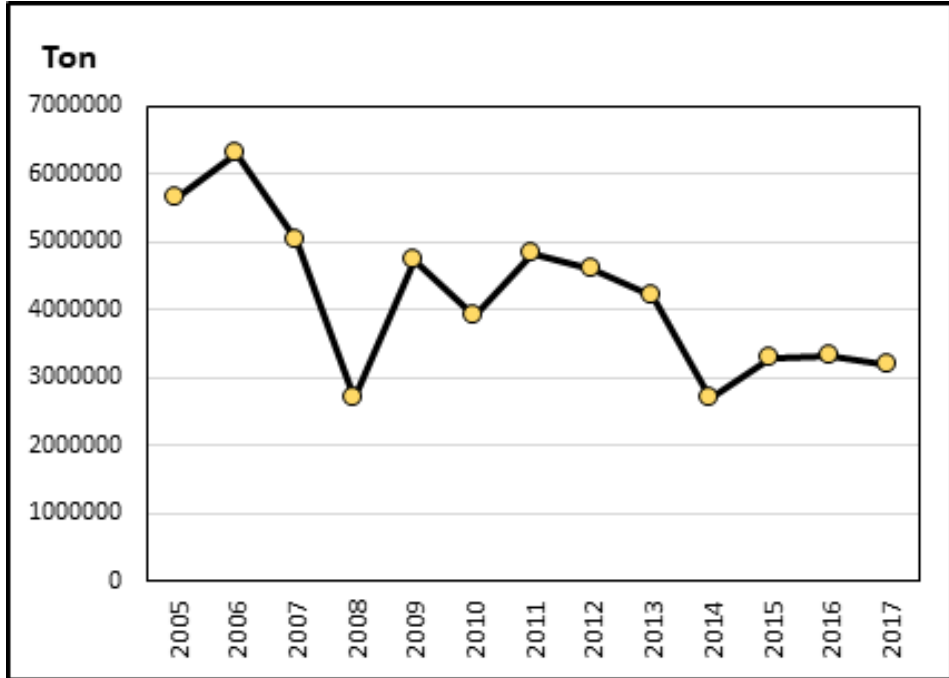
Sonuç olarak Suriye’de iklim ve toprak şartları bakımından tarıma en elverişli olan yerler aynı zamanda çatışmaların da en yoğun olduğu yerlerdir. Haseke, Şam kırsalı (Özellikle güneyi), İdlib ve Halep ülkenin en önemli zirai üretim

merkezleridir. Suriye'deki tarımsal altyapı 2011'deki iç savaşla büyük ölçüde tahrip olmuş, 2011'e değin zirai alanda, özellikle de sulama alanında, yapılan yatırımlardan beklenen geri dönüş elde edilemeden savaş patlak vermiştir. Ülkede 2011 – 2016 yılları arasındaki süreçte 3.2 milyar \$'lık kayıpla büyük bir çöküş göstermiştir (FAO, 2017, s. 12). Halep, Haseke, Rakka, Hama ve Deyrizor bu açıdan kaybın en fazla yaşandığı illerdir.

Suriye'deki Zirai Üretimin Ana Hatları

Akdeniz havzasının doğusundaki Suriye'de Akdeniz ikliminin etkisiyle temel tarım ürünlerini zeytin, turunçgiller, nar, baklagiller (Özellikle mercimek ve nohut) oluşturmakta, buğday ve pamuk üretimi ise ülkenin en önemli ve de stratejik tarım ürünleri arasında yer almaktadır.

Şekil 1. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye'de Toplam Tahıl Üretiminin Değişim

Kaynak: Central Bureau of Statistics, 2012; FAO, 2019.

Tüm dünyanın temel tarım ürünlerini oluşturan tahıllar, Suriye ziraatının de temel ürün grubunu oluşturmaktadır. Bu gruptan yetiştirilen ürünler buğday başta olmak üzere arpa ve mısırdır. Ülkedeki savaş ortamı yanı sıra son yıllarda periyodu sıklaştıran şiddetli kuraklıklar bu gruptan tarım ürünlerinin yetiştiriciliğinde kayda değer ölçüde gerileme yaşanmasına neden olmuştur. Şekil 1'de de görül-

düğü üzere son 13 yılda Suriye'deki toplam tahıl üretiminde savaş öncesinde de dikkat çekici gerilemeler söz konusu olmuştur. Örneğin; 2008'de ülkedeki şiddetli kuraklıkla toplam tahıl üretimi 2.7 milyon tona kadar gerilemiş, ertesi yıl 2 milyon tonluk artışla bu değer 4.738.674 tona çıkmıştır. 2011'den sonra ise ülkedeki tahıl üretimi sürekli bir şekilde fakat yavaş yavaş gerileme göstermiştir. Son birkaç yıla ait verilerin tahminlere dayandığı ülkede 2017 itibariyle 1.955.596 hektarlık alandan 3.171.006 ton tahıl üretimi gerçekleştirilmiştir (FAO, 2019).

Tablo 4. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye'de Başlıca Tahılların Ekim Alanı ve Üretim Değerleri

Yıl	Buğday		Arpa		Mısır	
	Alan (ha.)	Ton	Alan (ha.)	Ton	Alan (ha.)	Ton
2005	1.903.830	4.668.750	1.327.200	767.416	50.900	187.200
2010	1.599.100	3.083.100	1.526.600	679.800	37.918	133.100
2011	1.521.038	3.858.331	1.292.635	666.764	59.109	298.368
2012	1.602.814	3.609.096	1.132.875	728.051	60.234	257.684
2013	1.374.077	3.182.111	1.262.878	910.920	29.927	109.145
2014	1.287.886	2.024.332	1.220.559	600.104	24.620	67.080
2015	1.234.638	2.542.493	1.013.037	637.108	32.227	102.395
2016*	1.200.000	2.400.000	878.049	720.000	47.485	181.478
2017*	1.100.000	2.200.000	804.124	780.000	48.573	185.570

Kaynak: Central Bureau of Statistics, 2012; FAO, 2019.

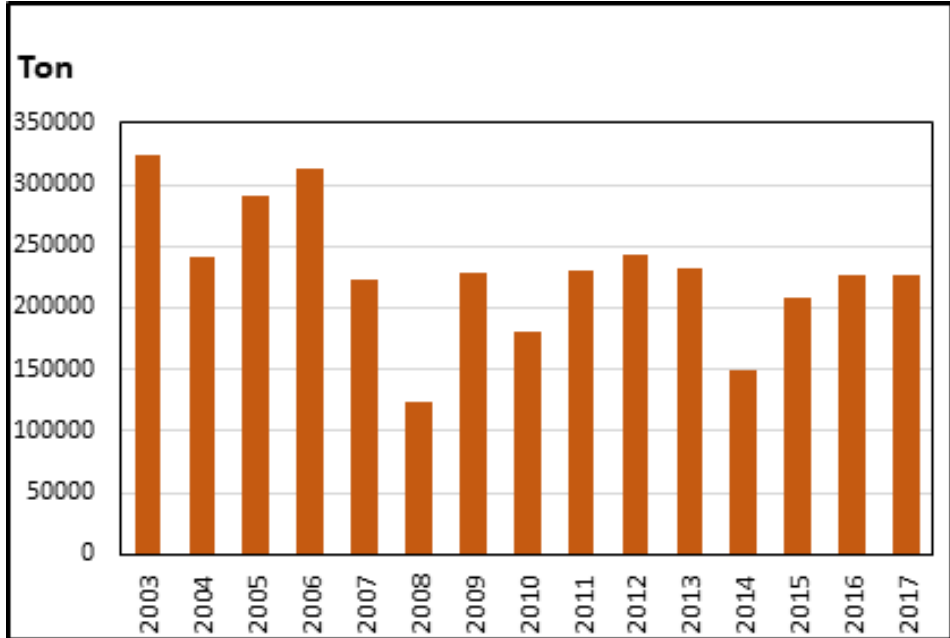
*: Tahmini verilerdir.

Tahıl grubundan en fazla yetiştirilen buğdayın Suriye'deki üretim değerlerine baktığımızda kabaca %50'lik bir gerilemenin yaşandığını söyleyebiliriz. Ülkede 2005'te 2 milyon hektara yaklaşan buğday ekim alanları 2017 tahminlerine göre 1.1 milyon hektara kadar gerilemiş, üretimde de buna paralel bir düşüş yaşanmıştır. Suriye'de 2005'te 4.6 milyon ton buğday üretilmiş, 2011'de olayların başladığı yıl 3.8 milyona gerilemiş ve 2014'te 2 milyon tona kadar düşmüştür (Tablo 4). Sonraki süreçte ise ülkede buğday üretimi hiçbir zaman 3 milyon tona çıkamamıştır. Buğday yetiştiriciliği hemen her ilde söz konusu olsa da Haseke üretimin yarısına yakını tek başına karşılamaktadır. Burayı sırasıyla Halep, Rakka, Hama, Deyrizor ve İdlib takip etmekte olup diğer illerin üretimi önemsizdir. Üretilen buğdayın önemli bir kısmı durum buğdayı olup geri kalanı yumuşak buğday çeşitlerindedir. Ülkede en fazla üretilen ikinci sıradaki tarım ürünü olan arpada ise ekim alanlarında çok ciddi bir gerileme yaşanmış olsa da bu durum üretime yansımamıştır. Nitekim 2005'te 1.3 milyon hektarlık alanda arpa üretimi

söz konusu olmakla beraber 2013'te 1.2 milyon hektardan 910.920 ton arpa üretimi gerçekleşmiş ve genel olarak ülkede üretim 600 bin tonun altına inmemiştir. Suriye'de arpa yetiştiriciliği yoğun olarak Halep'te yapılmakta olup Hama, İdlib ve Haseke'de de üretim söz konusudur. Son olarak mısır üretimine baktığımızda ise gerek savaş öncesi gerekse savaş sonrası dönemde mısır üretiminde kayda değer bir değişim söz konusu olmamıştır. Hatta pek çok tarım ürününün aksine mısır yetiştiriciliğinde bir iyileşme de söz konusu olup üretim 2014'te 67.080 tona kadar gerilemişse de son yıllarda 2 katına yakın bir artışla 180 bin tonu aşmıştır.

Suriye'deki baklagil üretiminin ülkede yaşanan gelişmelerden etkilenmediği belirtilebilir. Hatta yaşanan şiddetli kuraklıkların 2008 ve 2014'te baklagil üretiminde beşerî faktörlerden çok daha etkili olduğu anlaşılmaktadır. Son 15 yıllık süreçte, Suriye baklagil üretimi en yüksek değerine 2003'te ulaşmış ve 323.753 ton olmuştur (Şekil 2). Takip eden yıllarda ise baklagil üretimi sürekli dalgalanmalar göstermiş ve 2008'de 123.522 tonla sınırlı kalmıştır. Sonraki yıllarda istisna birkaç yıl göz ardı edilirse Suriye baklagil üretimi 200 – 230 bin ton aralığında seyretmiştir. Baklagil üretiminde her ne kadar yaşanan çatışmaların ciddi ölçüde etkili olmadığı söylenebilir olsa da ülkenin bu alandaki üretiminin zaten çok sınırlı olduğu ve kuraklıklardan çok daha ciddi ölçüde etkilendiğine dikkat çekmek gerekir.

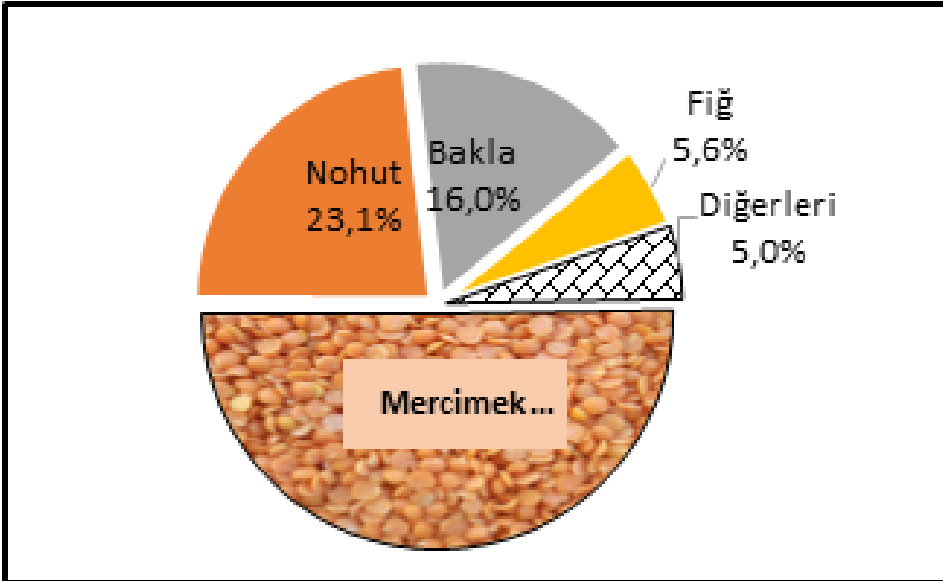
Şekil 2. 2003 – 2017 Yılları Arasında Suriye'de Baklagil Üretiminin Değişimi

Kaynak: Central Bureau of Statistics, 2012; FAO, 2019.

Ülke baklagil üretiminde hâkim olan ürün mercimek olup yetiştirilen tüm baklagillerin yarısını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Mercimek, yoğun olarak Halep'te yetiştirilmekte olup (Ülke üretiminin yarıdan fazlası) Haseke, İdlib ve Hama'da da sınırlı alanlarda mercimek yetiştiriciliği söz konusudur. 2017 itibariyle ülkede üretilen 226.028 tonluk baklagilin %23'ünü nohut oluşturmaktadır (Şekil 3). Genel olarak Ortadoğu mutfağında özel bir yeri bulunan nohudun retimi de ülkede çok sınırlı olup aynı yıl sadece 52.254 tonluk üretim gerçekleşmiştir. Bu gruptan en fazla yetiştirilen diğer bir ürün ise bakla olup 2017'de 18.006 hektarlık alandan 36.097 ton ürün elde edilmiştir (FAO, 2019). Fiğ ve kuru bezelye üretimi ise çok daha sınırlıdır.

Şekil 3. 2017 İtibariyle Suriye'de Üretilen Baklagillerin Ürünlere Göre Oranları

Kaynak: FAO, 2019.

Suriye'de yaşanan durumdan en fazla etkilenen tarım ürünü grubu endüstri bitkileri olmuştur. Ülkedeki endüstriyel altyapının çok büyük ölçüde tahribi, enerji sıkıntısı ve yaşanan işgücü kaybı endüstri bitkilerinin işlendiği tesislerin faaliyetinin sonlanmasına ve buna bağlı olarak da tarımsal üretimin gerilemesine neden olmuştur. Bu nedenle tarıma dayalı sanayi faaliyetlerinin ve söz konusu sanayi koluna hammadde tedariki yapan üretim Suriye'de büyük ölçüde gerilemiştir. Ülkenin en önemli endüstri bitkisi olan pamuk üretimine baktığımızda özellikle son yıllarda sürekli gerilemiştir. Bununla birlikte genel olarak Suriye'deki pamuk üretiminin gerilemesi esasında 2005'ten itibaren başlamış ve bu gerileme-

nin önüne geçilememiştir. Pamuk ekim alanı 2005'te 237.768 ha. iken 2017'ye gelindiğinde 119.768 ha.'ya gerilemiştir (Şekil 4). Lif pamuk üretimi ise ekim alanındaki gibi düzenli bir şekilde gerileme göstermemiş, daha inişli – çıkışlı bir gelişim yaşanmıştır. Ülkede 2004'te 331.000 ton olan lif pamuk üretimi 2007'de 211.600 tona ve 2010'da da 165.380 tona gerilemiş, hemen ertesi yıl üretim yeniden artarak 235.083 tona çıkmıştır. Son yıllarda ülkedeki pamuk üretim miktarı ile ilgili kesin bir bilgi söz konusu olmamakla beraber üretimin 170 – 200 bin ton civarında seyrettiği söylenebilir. Haseke, ülkenin en büyük pamuk üretim merkezi olup genel olarak pamuk ziraati en önemli istihdam sahalarından biri olarak Suriye için hala büyük önem arz etmektedir.

Endüstri bitkileri içerisinde çok ciddi ölçüde gerilemelerin yaşandığı diğer ürünler ise şekerpancarı ve tütündür. Şekerpancarı üretimi 2000'lerin ilk yarısında 30.000 hektara yaklaşmış ve üretim 1 milyon tonun altına düşmemişken 2011'den sonra dikkat çekici ölçüde gerilemeler görülmüştür (Tablo 5). Krizin başladığı 2011'de esasında Suriye'de son 15 yılın en yüksek şekerpancarı üretimi gerçekleşmiş (1.805.184 ton) fakat sonrasında keskin bir düşüş yaşanmıştır. Nitekim 2014 yılındaki şekerpancarı üretimi 2011'deki üretimin %3,6'sı kadardır. Her ne kadar 2014'ten sonra üretimde artışlar gözlemlense de tekrar 1 milyon tonu aşamamıştır. Son olarak 2017'deki tahmini değerlere göre Suriye'de 16.142 ha. alandan 776.367 ton şekerpancarı üretimi gerçekleşmiştir. Tütündeki gerileme ise doğrudan 2011'deki gelişmelere bağlanamayacak bir değişim göstermiştir. Suriye'de tütün ekim alanları 2005'ten itibaren sürekli daralmıştır. Ülkenin 2006'daki 15.870 ha.'lık tütün ekim alanı 2017'ye gelindiğinde kabaca %50'lik bir daralmayla 7.890 ha. olmuştur. Üretim miktarı da bu daralmaya paralel olarak sürekli gerilemiş 2003'te 26.209 ton olan tütün üretimi 2011'de 17.059 tona, 2015'te 14.128 tona ve 2017'de de tahmini olarak 10.912 tona gerilemiştir (Tablo 5).

Tablo 5. 2003 – 2017 Yılları Arasında Suriye'de Şekerpancarı ve Tütün Üretim Değerleri

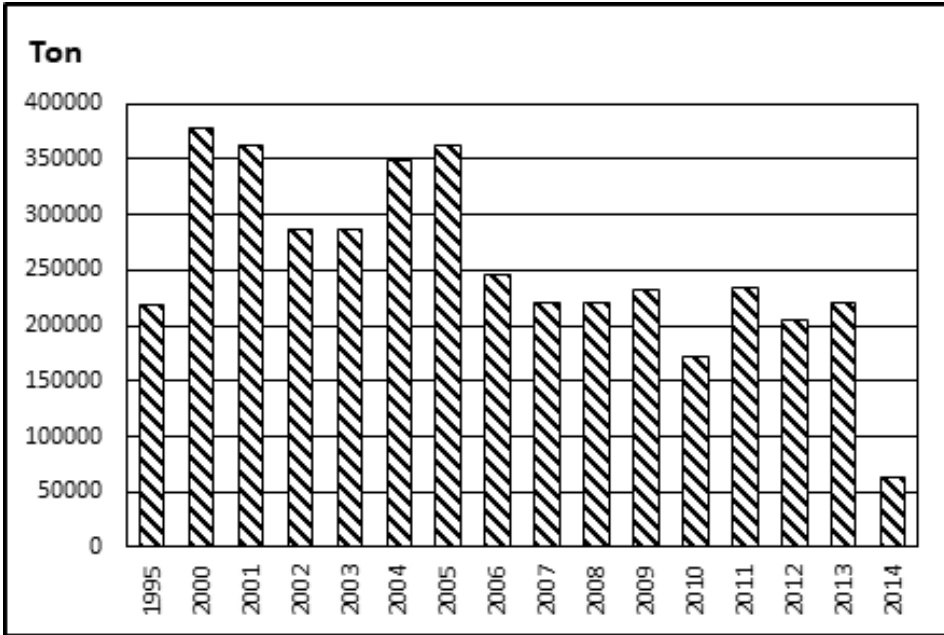
Yıl	Şekerpancarı		Tütün	
	Alan (ha.)	Ton	Alan (ha.)	Ton
2003	28.200	1.205.200	15.482	26.209
2004	27.590	1.217.658	16.085	25.942
2005	25.999	1.096.400	16.272	28.870
2006	32.600	1.437.900	15.870	24.900
2007	28.190	1.366.450	14.227	24.066
2008	29.500	1.104.900	13.817	20.580

2009	15.463	732.706	12.674	19.881
2010	27.500	1.427.456	12.958	20.150
2011	26.014	1.805.184	11.406	17.059
2012	22.593	1.027.942	10.880	15.620
2013	6.396	316.855	11.117	15.817
2014	1.606	65.310	10.473	14.731
2015	4.395	197.733	9.878	14.128
2016*	16.013	782.002	8.817	12.470
2017*	16.142	776.367	7.890	10.912

Kaynak: Central Bureau of Statistics, 2012; FAO, 2019.

*Tahmini verilerdir.

Şekil 5. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye'deki Toplam Yağlı Tohumlu Bitkilerin Üretim Miktarı²

Kaynak: Central Bureau of Statistics, 2012; FAO, 2019.

² Suriye'nin en önemli tarım ürünlerinden olan pamuk ile ilgili olarak ülkede üretimi yapılan pamuğun lif için kullanımının ardından ne kadarının (Arta kalan çığidin) yağ sanayinde kullanıldığı bilinemediğinden son dönem istatistiklerine çığit verileri dahil edilememiştir.

Tıpkı diğer endüstri bitkilerinde olduğu gibi ülkedeki yağlı tohumların üretiminde de genel manada ciddi bir gerileme söz konusudur. Şekil 5'te de görüldüğü üzere Suriye'de özellikle 2000'lerin başından ortalarına kadar söz konusu bitkisel ürün grubu 250 bin tonun altına inmemişken 2006'dan itibaren bu değer altına inmiş ve bir daha da 250 bin tonu aşamamıştır. 2011'deki krizi takiben ise bu alanda başlangıçta kayda değer bir gerileme söz konusu olmazken daha yakın yıllarda üretim %70'ten daha fazla bir oranda gerilemiştir. Bu gerilemede de diğer endüstri bitkileri için geçerli olan durumlar aynen geçerlidir. Ülkedeki FAO tahminlerine göre son olarak 2014'te 63.555 ton yağlı tohum üretilmiştir.

Suriye'de üretimi yapılan yağlı tohumlu bitkiler çığit, yerfıstığı, ayçiçeği, susam ve soya'dır. Bunlardan en büyük paya sahip olan aynı zamanda tekstil sanayinin de en önemli hammaddesi olan pamuktur. Pamuğu sırasıyla yerfıstığı, ayçiçeği, susam ve soya takip etmektedir. Bunlardan çığit üretiminde çok ciddi gerileme söz konusu olup 2000'den 2017'ye değin ekim alanlarında %55,7'lik bir gerileme kaydedilmiştir. Yerfıstığında da benzer şekilde %50'ye yakın ekim alanı daralması söz konusudur. Ayçiçeği ise yağlı tohumlu bitkiler içerisinde ekim alanı genişleyen tek bitki olmuş, buna karşılık üretimde beklenen artış gerçekleşmemiştir (Tablo 6). Susam ve soyada ise gerileme çok daha dikkat çekici boyutlarda olup soyada ekim alanında %95,3'lük, susamda ise %87,1'lik daralmalar gerçekleşmiştir. Zeytinyağı bir kenara bırakılacak olursa tablo 6'da belirtilen yağlı tohumlu bitkilerden çok az bir kısmının yağ sanayinde değerlendirildiği göz önüne alındığında ve bunlardaki dikkat çekici gerilemeyle de ülkenin çok ciddi bir yağ açığı bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 6. Suriye'de 2000 ve 2017 Yıllarında Yağlı Tohumların Ekim Alanı ve Üretim Miktarı

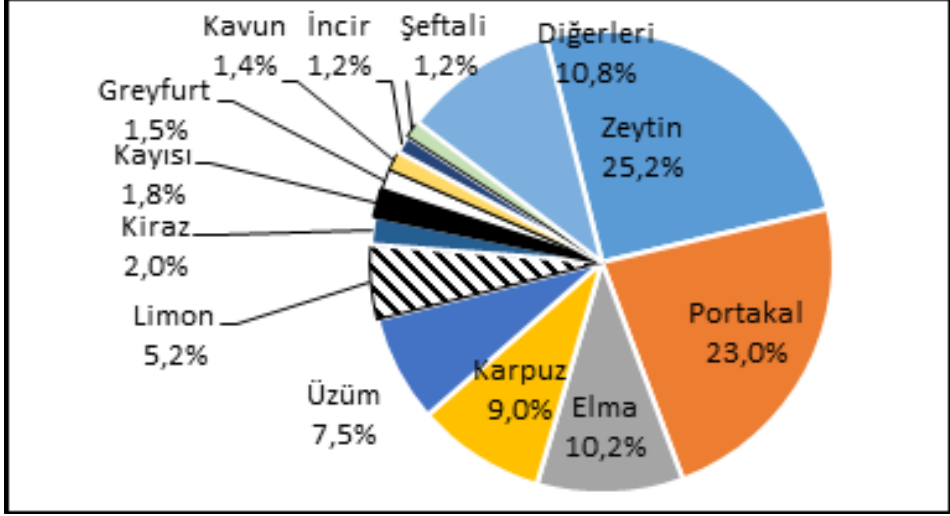
Yağlı Tohumlar	2000		2017		Ekim Alanındaki Değişim Oranı %
	Alan (ha.)	Ton	Alan (ha.)	Ton	
Çığit	270.290	703.227	119.768	441.442	- 55.7
Yerfıstığı	10.260	28.106	5.348	13.922	- 47.9
Ayçiçeği	3.327	8.631	5.128	7.102	+ 54.1
Susam	6.400	3.958	824	686	- 87.1
Soya	2.787	3.804	130	300	- 95.3
TOPLAM	293.064	747.726	131.198	463.452	- 55.2

Kaynak: FAO, 2019.

Suriye'de meyveciliğin durumuna baktığımızda, bu ürün grubunun ülkedeki gelişmelerden çok ciddi ölçüde etkilenmediği görülmektedir. Ülkenin toplam meyve üretimi 1990'dan 2011'e değin düzenli bir şekilde artış göstermiş ve 2011'de krizin patlak verdiği yılda toplam 3 milyona yakın meyve üretimi ger-

çekleşmiştir (Şekil 6). Her ne kadar bu düzenli gelişim 2011’den itibaren dursa da bu alanda çok ciddi bir gerileme de söz konusu olmamış, en fazla 2014’te 2,3 milyon tona kadar inmişse de küçük çaplı artışlarla 2017’de 2.586.590 ton meyve üretimi gerçekleşmiştir.

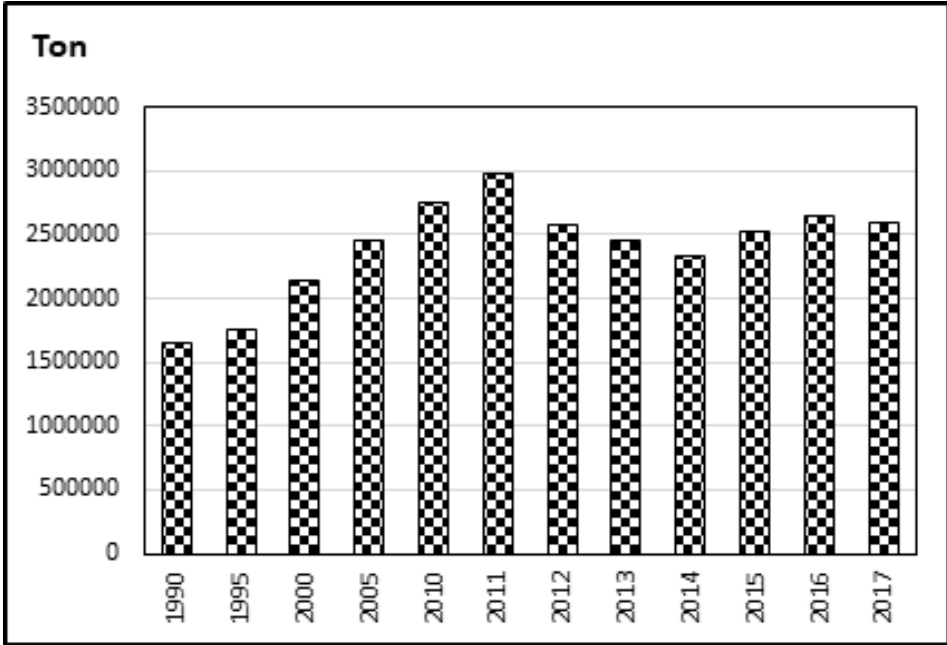
Şekil 6. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye’de Toplam Meyve Üretim

Kaynak: Central Bureau of Statistics, 2012; FAO, 2019.

Söz konusu zirai faaliyetle ilgili ürün desenine baktığımızda Akdeniz havzasının başlıca ürünlerinden olan zeytin ülke meyveciliğinde ilk sırada yer almaktadır. Zeytinciliğin yetiştiricilik faaliyetine bağlı olarak bir yıl yüksek – bir yıl düşük (Var yıl / Yok yıl) üretim Suriye’de de gerçekleşmektedir. 1990’lardan öncesine kıyasla her ne kadar ülkede zeytin üretimi artmış olsa da 2011’den sonra ciddi ölçüde olmasa da bu alanda gerilemeler yaşanmıştır. 2011 ve 2012’de ülkede 1 milyon tonun üzerinde gerçekleşmiş olan zeytin üretimi 2013’te 842.098 tona, 2014’te ise 392.214 tona kadar gerilemiştir (FAO, 2019). Her ne kadar son 3 yılda 800 bin tonun altına düşmemiş olsa da zeytin üretimi tekrar 1 milyon tona ulaşmamıştır. 2017 itibariyle ülkede üretilen 871.814 tonluk zeytinle toplam meyve üretiminde %25’lik bir payı bulunmaktadır.

Şekil 7. 2017 İtibariyle Suriye'de Üretilen Başlıca Meyvelerin Oranlar

Kaynak:FAO, 2019.

Suriye'de geçmişten beri (Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun da en önemli turunçgil merkezi olan) en fazla üretilen meyve grubu turunçgiller olmuştur. Bunlar içerisinde ise portakal her zaman ilk sırada yer almıştır. Söz konusu ürün grubuyla ilgili geçmişten beri köklü bir bilgi birikimi bulunan ülkede aynı zamanda kayda değer ölçüde çeşitlilik de bulunmaktadır. 2017 itibariyle ülkede en fazla üretilen turunçgil olan portakal 795.455 ton kadar üretilmiş olup tüm meyveler içerisinde %23'lük bir payı bulunmaktadır (Şekil 7). Turunçgiller içerisinde portakalı 179.766 tonla limon, 51.933 tonla greyfurt, 27.185 tonla mandalina ve 195.010 tonla da diğer turunçgil meyveler takip etmektedir (FAO, 2019). Buna göre Suriye'de 2017'de üretilen toplam meyvelerin %48,3'ünü turunçgiller oluşturmaktadır. Bu gruptaki meyvelerin tamamı Lazkiye ve Tartus'ta üretilmektedir. Diğer meyveler içerisinde elma (353.534 ton) ve üzüm (259.083 ton) önemli miktarda üretimi olan meyveler olup diğerlerinin üretimi ise 100 bin tonun altındadır. Suriye'de genel olarak bağcılık çok ciddi ölçüde gerilemiş olup bu gerilemede ülkede yaşanan krizin payı çok sınırlı olmuştur. Örneğin; ülkede 1986'da 500.500 ton olan üzüm üretimi 1988'de 570.681 tona kadar çıkmışken takip eden yıllarda sürekli gerilemiştir. Ülkede 2014'teki üzüm üretimi (195.930 ton) 1973'ten beri ülkedeki en düşük üretim miktarı olarak kayıtlara geçmiştir. Günümüzde Humus ve Dera bağcılık faaliyetinin yoğunlaştığı merkezlerdir. FAO tarafından toplam meyve üretimi içerisinde değerlendirilen kavun ve karpuz da

bu grupta ele alındığında, ülkedeki 310.552 tonluk karpuz ve 47.206 tonluk kavun üretiminin de meyvecilikte önemli bir payı olduğu söylenebilir. Beklenenin aksine dünyanın en önemli hurma üretim merkezi olan Ortadoğu’da başlıca hurma yetiştiricisi ülkelere komşu olmasına ve söz konusu meyve için ideal şartları haiz olmasına karşın bu alanda kayda değer bir üretimi bulunmamaktadır. Suriye’de 2017’de sadece 4.309 tonluk hurma üretimi söz konusu olmakla beraber aynı yıl Suudi Arabistan’da 754.761 ton, Irak’ta 618.818 ton, İsrail’de 43.967 ton ve Ürdün’de ise 25.222 ton hurma üretimi söz konusu olmuştur (FAO, 2019).

Suriye’deki sebze üretimine baktığımızda meyveciliğin aksine bu alanda iç savaşın etkilerini daha bariz bir şekilde görmek mümkün. Esasında toplam sebze ekim alanında kayda değer bir değişim söz konusu olmamakla beraber 2011 sonrası üretimde önemli ölçüde düşüşler yaşanmıştır. Ülkede 2000’lerin ikinci yarısından itibaren, 2011’deki savaşa kadar toplam sebze üretimi 2 milyon tonun altına düşmemiştir. Bununla birlikte 2011’den itibaren üretim 2 milyon tonun altına inmiş, 2013’te ise son 8 yılın en düşük değeri olan 1.481.671 tonla sınırlı kalmıştır (Tablo 7). Her ne kadar son yıllara ait tahminlere göre Suriye sebze üretiminde yeniden artışlar olduğu belirtile de yine de 2011 öncesi değerlerin altında kalmıştır.

Tablo 7. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye’de Sebzeçilik Ekim Alanları ve Üretim Miktarları

Yıllar	Sebzeçilik	
	Alan (ha.)	Ton
1990	105.907	1.380.635
1995	102.265	1.594.250
2000	78.394	1.529.933
2005	103.541	2.120.399
2010	113.845	2.368.171
2011	114.939	2.437.434
2012	108.947	1.871.672
2013	86.159	1.481.671
2014	91.443	1.658.627
2015	97.101	1.855.034
2016*	96.668	1.765.617
2017*	96.881	1.728.084

Kaynak: FAO, 2019.

*: Tahmini verilerdir.

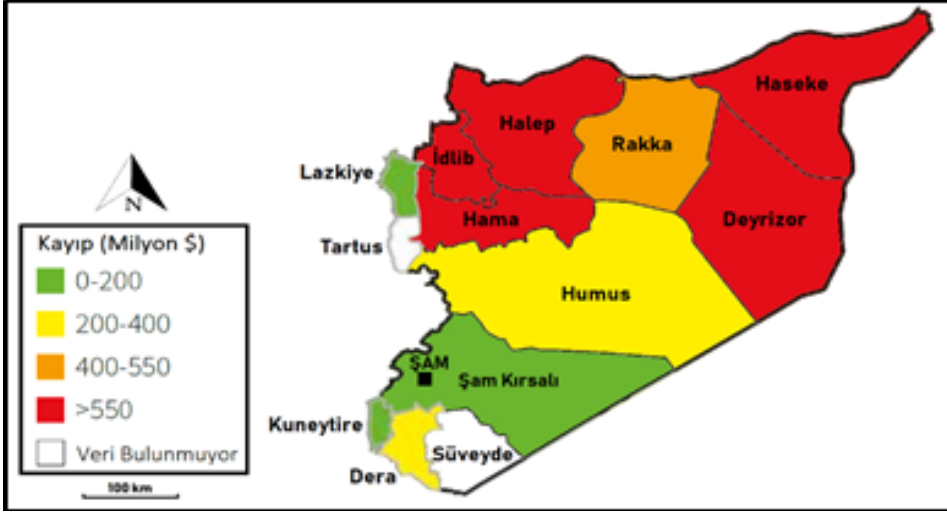
Ülkede üretimi yapılan sebze çeşitlerine baktığımızda 2017'deki toplam 1.728.084 tonluk sebze üretiminin %39,7'si gibi önemli bir kısmı domatesten oluşmaktadır (686.458 ton). Ülke domates üretiminin tamamına yakını Tartus ve Lazkiye'de gerçekleşmektedir. Domatesi sırasıyla patlıcan (126.627 ton), hıyar (108.548 ton), kabak (102.488 ton) ve kuru soğan (79.625 ton) takip etmektedir (FAO, 2019). Bahis konusu sebzeler Suriye toplam sebze üretiminin %64'ünü oluşturmakta, geri kalan sebzelerin üretim miktarı ise önemsizdir.

Yenilebilir kökler içerisinde en önemlisi olan patates üretimine baktığımızda Suriye'de bu ürünün ciddi anlamda savaş koşullarından etkilenmediği anlaşılmaktadır. Ülkede 1990'da 398.200 ton olan patates üretimi 1995'te 470.969 tona, 2002'de 513.200 tona, 2011'de 715.276 tona kadar çıkmış, 2017'de ise yaklaşık 100 bin tonluk bir gerilemeyle 613.434 ton olmuştur (FAO, 2019). Patates üretiminin %30'una yakın bir kısmı Şam kırsalında gerçekleşmekte olup geri kalan üretimin önemli bir kısmı Hama ve Humus'ta yapılmaktadır.

Son olarak Suriye tarımsal üretiminde ve de en önemlisi ülke ihracatında çok önemli bir yere sahip olan baharat bitkilerinin yetiştiriciliğine baktığımızda özellikle kimyon öne çıkmaktadır. Suriye'de son 3 yılda 25 – 28 bin ton civarında olan kimyon üretimi, tarım ürünleri ihracatında da ilk sırada yer almaktadır. Kimyon yoğun olarak Halep, İdlib, Hama, Rakka ve Humus'ta yetiştirilmekte olup söz konusu illerin üretimdeki payı %96 civarındadır (Hamwi, 2006, s. 2). Halep ise kimyon üretiminin tek başına %54'ünü sağlamaktadır. Kimyonun yanı sıra Suriye'de anason ve kişniş başta olmak üzere rezene ve çörek otu üretimi de oldukça yaygın olup ülke ekonomisinde kayda değer payları bulunmaktadır. 2017'de ülkede 77.907 ha. alanda 46.730 ton anason, badyan (Yıldız anason), kişniş ve rezene üretimi gerçekleşmiştir (FAO, 2019).

Suriye'deki bitkisel üretimi ana hatlarıyla izah ettiğimiz bu bölümde ülkenin ürün deseni ortaya konmuştur. Ülkedeki üretimin iller ölçeğindeki durumu da belirtilirken özellikle iklim, toprak ve su kaynakları açısından en elverişli olan Haseke, Rakka kuzeyi, Halep, İdlib, Lazkiye, Tartus'un büyük bir kısmı ve Hama'nın batısına dikkat çekilmiştir. 2011'de ülkede yaşanan çatışmaların yoğunluk kazandığı kuzey kesim ile bitkisel üretimin yoğunlaştığı alanlar bu anlamda paralellik göstermektedir. Nitekim Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü tarafından Suriye'deki 2011 – 2016 yıllarını kapsayan bitkisel üretim kayıplarının gösterildiği haritadan da anlaşıldığı üzere ülkede özellikle kuzey illerde çok ciddi kayıplar söz konusu olmuş ve zarar milyarlarca dolara ulaşmıştır (Şekil 8). Ülkenin güneyine doğru ise kayıpların azaldığı dikkat çekmektedir. Öte yandan Suriye'de yaşanan kayıplar daha önce de ifade edildiği üzere sadece iç savaşa bağlı olmayıp kuraklık gibi diğer doğal olaylarla gerçekleşen kayıpları da kapsamaktadır. Bununla birlikte 2011 – 2016 yılları arasındaki bitkisel üretim kayıplarında doğrudan ve dolaylı etkileriyle iç savaş temel faktör olmuştur. Ülkenin en önemli tarımsal üretim alanlarından Tartus ve Süveyde'ye ait ise veriler bulunmamaktadır.

Şekil 8. Suriye’de 2011 – 2016 Yılları Arasında Bitkisel Üretim Alanında Yaşanan Kayıpların İllere Göre Dağılımı

Kaynak: FAO, 2017’den düzenlenmiştir.

Suriye’deki bitkisel üretim kayıpları göz önüne alındığında çok ciddi ölçüde gıda yetersizliği, gıda açığı sorunu gündeme gelmiştir. Yapılan çalışmalar ülkede 2018 itibariyle toplam 10.477.532 kişinin gıda yetersizliği riskiyle karşı karşıya olduğunu göstermiştir. Bunun 6,5 milyonu doğrudan akut gıda yetersizliği yaşamakta, geri kalanı da (4 milyon civarında insanın) risk altındadır (Wos, 2019, s. 8). Bu vahim durumun Suriye’deki dağılımına baktığımızda çatışmaların yoğunlaştığı Rakka, Deyrizor, İdlib ve Halep’te nüfusun yarısından fazlasının temel gıda maddelerine erişim güçlüğü yaşadığından buna bağlı akut gıda yetersizliği ile karşı karşıyadır (Tablo 8). Kuneytire ve Şam Kırşalı ise doğrudan sıcak çatışmaların nispeten daha az yaşandığı sahalar olmakla birlikte yine buralarda da ciddi seviyelerde gıda yetersizliği söz konusudur. Sonuç olarak da Suriye’de nüfusun %54’ü ciddi anlamda gıda yetersizliği sorunu yaşamaktadır.

Tablo 8. 2018 İtibariyle Suriye’de Gıda Yetersizliği ve Bu Riskle Karşı Karşıya Olan Nüfusun İllere Göre Dağılımı

İller	Nüfus	Gıda Yetersizliği Çeken Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı (%)
Halep	3.570.540	2.141.454	60
Şam Kırşalı	3.261.246	1.726.916	53
İdlib	2.086.051	1.357.744	65
Şam	1.925.387	783.931	41

Hama	1.466.242	715.115	49
Humus	1.415.805	608.178	43
Haseke	1.107.159	506.809	46
Lazkiye	1.086.781	393.350	36
Dera	898.910	628.861	70
Deyrizor	895.878	671.541	75
Tartus	831.522	355.069	43
Rakka	440.276	384.178	87
Süveyde	328.452	124.727	38
Kuneytire	100.561	79.659	79
TOPLAM	19.414.810	10.477.532	54

Kaynak: Wos, 2019.

Suriye'de Hayvancılığın Genel Durumu

Genel olarak Suriye zirai hayatında bazı ürünler yaşanan iç savaştan çok ciddi ölçüde etkilenmiş olup genel olarak hayvancılık faaliyetleri kapsamında (özellikle bazı alanlarda) da çok ciddi gerilemeler yaşanmıştır. Ülkedeki savaş koşulları yanında yaşanan diğer olaylar (Şiddetli kuraklık, yeterli veterinerlik hizmeti alınamaması gibi) hayvancılığı doğrudan ve de dolaylı çok ciddi ölçüde etkilemiştir. Ayrıca bitkisel üretimden farklı olarak hayvancılıkta hayvan refah seviyesinin de çok önemli bir husus olması, Suriye'de ise mevcut şartlarda bu hususun çok ciddi ölçüde ihlali/ihmali ile hayvancılığın ülkede çok daha ciddi sıkıntılar içerisinde olduğu net bir şekilde söylenebilir. Hayvan varlığı ile ilgili olarak da son yıllara ait hayvan sayılarının uluslararası kuruluşların önceki yıllara ait verilerden hareketle hesaplanmış oldukları tahmini verilerden ibaret olduğunun da belirtilmesi gerekir. Bu açıdan Suriye'deki genel olarak son 3 – 4 yıla ait verilerin güvenilirliği tartışmaya açık bir husustur.

Suriye'de hayvancılığın gerilemesinde yaşanan iç savaş, tabii faktörlerden çok daha fazla etkili olmuştur. Susuzluk ve kötü yaşam koşulları nedeniyle hayvanların büyük kısmı telef olmuştur. Susuzluk noktasında ise iç savaş koşulları nedeniyle hayvanlarla gerektiği gibi ilgilenilememesi, su kaynaklarına olan erişim güçlüğü gibi dolaylı etkileri olduğunu da belirtmek gerekir. Ayrıca besin kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle hayvan hırsızlığı ve kaçak hayvancılık da sektörü iç savaşa bağlı olarak etkilemiş diğer faktörlerdir. Hayvancılıktan en fazla etkilenen yöreler ise Haseke ve Deyrizor olmuştur.

Tablo 9'da da görüldüğü üzere Suriye hayvancılığında küçükbaş varlığı, bunun içerisinde de koyun yetiştiriciliği hâkim faaliyeti oluşturmaktadır. Genel olarak Suriye'deki küçükbaş hayvancılık içerisinde İvesi ırkı koyun yetiştiriciliği en önemli noktayı teşkil etmektedir. Hatta genel olarak İvesi ırkı varlığı için Suriye

hayvancılığının en önemli kollarından birisidir demek de mümkündür. Güneydoğu Asya menşeli bu koyun ırkı yüzlerce yıldır Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan'ın kuzeyinde özellikle bedevilerce yetiştirilen ve bölge için temel geçim kaynakları arasında yer almaktadır³. Suriye'de de özellikle Deyrizor, Humus, Rakka ve Haseke güneyinde İvesi yetiştiriciliği oldukça yaygın bir hayvancılık faaliyetidir. Ülkede genel olarak koyun ve keçi yetiştiriciliğinin iç savaştan etkilenmediği görülmektedir. Hatta keçi sayısında artış savaş yıllarında da devam etmiştir. Koyun varlığı ise savaştan önce, 2005'teki 20 milyon başa yaklaşan sayının ardından gerilemeye başlamış, 2011'den sonra da kısmi azalmalar görülse de ülkede 17.5 – 18 milyon baş koyun varlığı korunmuştur.

Tablo 9. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye'deki Büyük ve Küçükbaş Hayvan Sayısı (Baş)

Yıllar	Sığır	Manda	Koyun	Keçi	Deve
1990	787.000	855	14.508.608	999.677	4.600
1995	775.000	1.244	12.075.000	1.063.000	6.711
2000	984.393	2.824	13.505.200	1.049.539	13.368
2005	1.082.623	4.470	19.651.052	1.295.725	23.400
2010	1.010.000	7.000	15.511.000	2.057.000	50.202
2011	1.111.710	7.408	18.071.212	2.294.000	55.021
2012	1.108.473	7.408	18.062.841	2.292.747	55.008
2013	1.113.225	7.596	18.018.686	2.294.239	53.383
2014	1.090.458	7.933	17.858.139	2.285.778	58.715
2015	1.087.875	8.284	17.854.436	2.292.412	64.725
2016	1.149.279	8.982	18.001.671	2.394.458	68.748
2017	1.141.833	9.084	17.641.877	2.437.521	66.390

Kaynak: FAO, 2019.

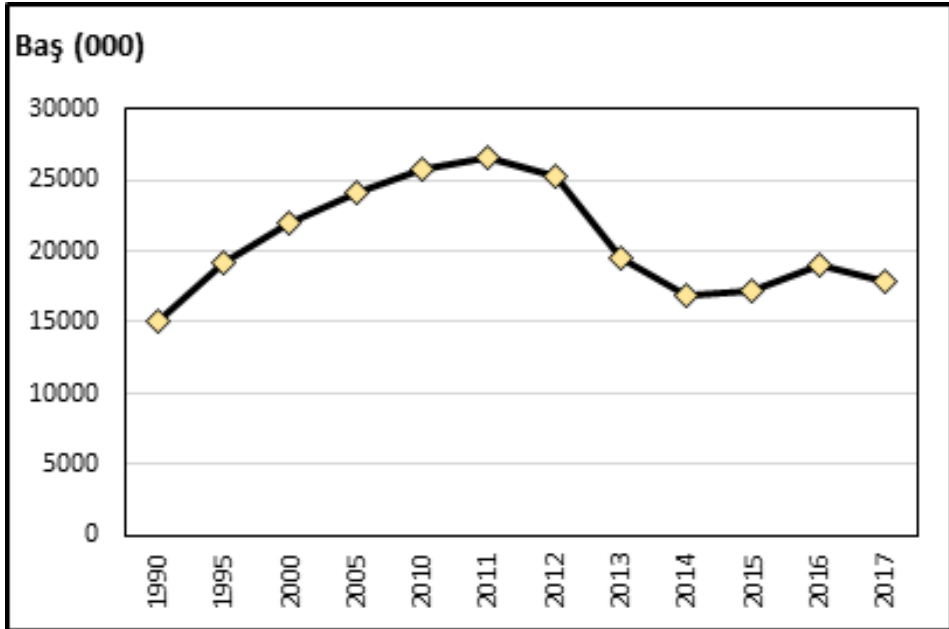
Ülkedeki büyükbaş hayvancılık için de yine çok ciddi ölçüde iç savaş koşullarından etkilenmiştir demek mümkün değildir. Bu gruptan manda varlığı için sayının savaş yıllarında artması ise dikkat çekmektedir. Sığır varlığında ise çok küçük çaplı artış ve azalmalar söz konusuysa da bu anlamda krize sebep olabilecek bir çöküş gerçekleşmemiştir. Benzer şekilde ülkedeki deve varlığında da kayda değer bir gerileme gerçekleşmemiştir. Hatta 2013'teki gibi bazı yıllardaki küçük ölçekli gerilemeler göz ardı edilirse deve varlığında da kayda değer bir artış eğiliminden bahsedilebilir (Tablo 9). Suriye için deve yetiştiriciliği özellikle de iç kesimlerdeki göçebelerin (Bedevilerin) yaşam şekli için vazgeçilmez niteliktedir.

Suriye'de hayvancılık faaliyetleri içerisinde gerilemenin en fazla yaşandığı

³ İvesi koyunu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. <http://www.fao.org/3/p8550e/P8550E01.htm> (Son erişim: 13.04.2019).

alan kanatlı hayvan varlığında gerçekleşmiştir. Şekil 9'da görüldüğü üzere esasında 2011'deki iç savaşa kadar ülkede söz konusu hayvancılık faaliyeti alanında kayda değer ve de istikrarlı bir gelişimin yaşandığı görülmektedir. 1990'da toplam 15,1 milyon baş olan kanatlı hayvan sayısı, 1995'te 19,1 milyon başa, 2005'te 24,1 milyon başa ve 2011'de de 26,5 milyon başa yükselmiştir. Fakat çatışmaların başlamasıyla birlikte ilk etapta ciddi bir gerileme yaşanmış ve 2014'te kanatlı hayvan sayısı 16,8 milyon başa kadar gerilemiştir. Son 3 yıla ait tahmini veriler ise 2012 – 2014 arasındaki gelişmelerden hareketle hesaplanmış tahmini veriler olup ülkede kabaca 17 – 19 milyon baş arasında kanatlı hayvan varlığı olduğu belirtilse de esasında Suriye'de sayının daha düşük olduğu ifade edilebilir. Nitekim ülkede özellikle 2012'den itibaren kamusal alanda sağlıklı bir işlerlik söz konusu olmadığından genel olarak iç savaşı takiben çoğu istatistiksel verilerin sağlıklı olabilirliği noktasında ciddi şüpheler söz konusudur.

Şekil 9. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye'de Kanatlı Hayvan Varlığı

Kaynak: FAO, 2019.

Suriye'deki kanatlı hayvan varlığının önemli bir kısmını tavuk yetiştiriciliği oluşturmakta olup 2017 itibariyle toplam kanatlı hayvanların %98,4'ünü teşkil etmektedir. Sırasıyla hindi (193.000 baş), kaz (51.000 baş) ve ördek (47.000 baş) ise oldukça sınırlı olarak beslenmektedir (FAO, 2019).

Arıcılık açısından ülkedeki genel duruma baktığımızda bu alanda iki farklı değişken dikkat çekmektedir. Ülkede özellikle 2011'e değin kovan sayısında

kayda değer ölçüde bir gelişim söz konusu olmuş ve 1990’da sadece 137.000 olan kovan sayısı 2011’de 631.526’ya çıkmıştır (Tablo 10). Fakat 2011’deki malum gelişmelerin ardından kovan sayısında azımsanmayacak şekilde gerilemeler yaşanmış, 2014’te 507.829’a, 2015’te de 475.773’e gerilemiş, son yıllara ait tahmini değerlere göre ise bir miktar artışla 2017’de 520.795 olmuştur. Ülkede 1990’lardan 2011’e değin kovan varlığındaki gelişme doğal olarak bal üretimine de yansımıştır. Fakat bal üretimindeki gerileme kovan sayısına paralel bir gelişme göstermemiştir. Ülkedeki 2011 sonrası en düşük kovan varlığı 2015’te olmasına karşın bal üretiminin en düşük olduğu yıl 2014’tür. Benzer durum balmumu üretimi için de geçerlidir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta bal ve balmumu üretiminin 2011’deki gelişmelerden çok ciddi ölçüde etkilenmemiş olduğudur. Hatta balmumu için 2011’den sonra istikrarlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Bal üretimi ise hiçbir zaman 2005 öncesi gibi 2.000 tonun altına inmemiştir.

Tablo 10. Suriye’de Arıcılık Faaliyetine Bağlı Temel Göstergeler

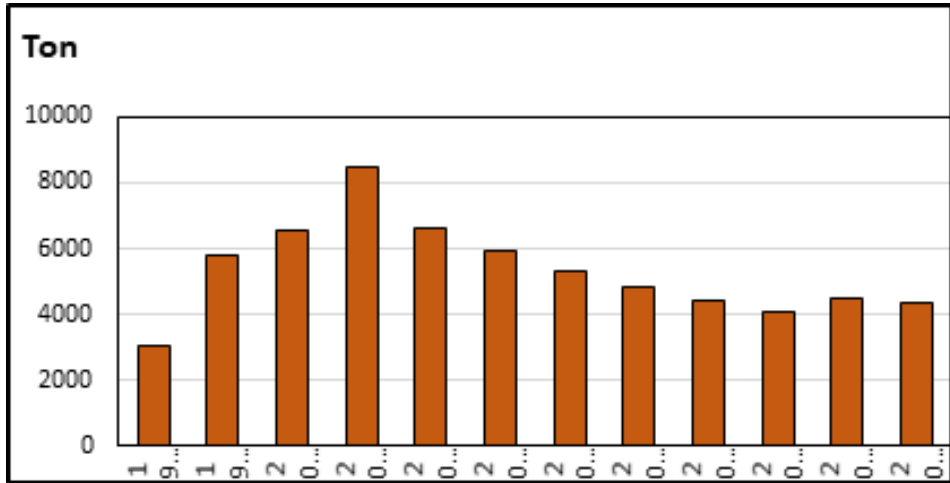
Yıllar	Kovan Sayısı	Bal (Ton)	Balmumu (Ton)
1990	137.000	518	34
1995	354.000	889	57
2000	345.091	1.677	105
2005	463.000	2.131	100
2010	630.775	2.966	129
2011	631.526	3.032	127
2012	597.863	2.722	129
2013	544.846	2.896	131
2014	507.829	2.517	136
2015	475.773	2.740	136
2016	533.198	3.097	138
2017	520.795	3.121	140

Kaynak: FAO, 2019.

Suriye hem kıyı balıkçılığı hem de iç su balıkçılığı açısından çoğu Ortadoğu ülkesinden daha avantajlı olsa da bu alanda belli bir gelişmişlikten bahsetmek mümkün değildir. Öte yandan son olaylardan balıkçılık alanında da ciddi kayıplar söz konusu olmuş ve 2011 – 2016 arasında toplam 80 milyon dolarlık zarara meydana gelmiştir (FAO, 2017, s. 10). Kayıplar özellikle İdlib ve Hama’da yoğunlaşmıştır. Suriye’de su ürünlerindeki duruma baktığımızda esasında 1990’lardan itibaren ülkede bu alanda kayda değer bir gelişim trendi yakalandığı görülmek-

tedir. Ülkede 1990'da 3.046 tonluk su ürünleri üretimi, 5 yıl gibi kısa bir sürede 2 katına yakın bir artışla 5.782 tona çıkmıştır (Şekil 10). Bu gelişim hızı sonraki yıllarda azalmış da olsa yine de önemli ölçüde bir gelişimden bahsetmek mümkündür. Suriye'de su ürünleri üretiminde 2005'teki 8.447 tonluk üretimin ardından 2015'e değin sürekli bir gerileme yaşanmıştır. Bu alanda yaşanan gerileme Suriye İç Savaşı'ndan bağımsız olarak çok daha önce başlamışsa da ülkedeki krizin gerilemeyi artırdığı da yadsınamaz. Genel manada son 4 yıllık süreçte 4 – 4.5 tonluk su ürünleri üretim aralığından bahsetmek mümkündür. Son olarak Suriye'de toplam 4.365 tonluk su ürünleri üretimi gerçekleşmiştir. Üretimin yarısından fazlası (2.500 tonu) iç sularda yapılan üretim ve avcılıktan sağlanmış olup sadece 1.755 tonluk sınırlı bir kısmı kıyı balıkçılığında sağlanmıştır. Geri kalan üretimin 70 tonu kabuklular, 40 tonu da yumuşakçalardan oluşmaktadır (FAO, 2019).

Şekil 10. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye'de Su Ürünleri Üretim Miktarındaki Değişim

Kaynak: FAO – Fisheries and Aquaculture Information and Statistics, 2019

Hayvan varlığının ardından hayvansal ürünlerin üretimine de kısaca baktığımızda hayvan varlığına bağlı olarak en fazla ürün elde edilmesi beklenenlerin gösterildiği Tablo 11'de de görüldüğü üzere 2011'deki olaylardan sonra her ne kadar genel manada bir gerileme söz konusuysa da tahminlerin ötesinde çok da kötü bir tablo karşımıza çıkmamaktadır. Öte yandan son birkaç yıla ait verilerin güvenilir olmadığı bir kez daha altının çizilmesi gerekmektedir. Ülkede hayvan varlığı içerisinde ilk sırada yer alan koyunlardan elde edilen süt miktarının seçilmiş yıllar itibariyle değişimine baktığımızda 2010'dan itibaren genel olarak 600 – 700 bin tonluk aralığın korunduğu görülmektedir. Bununla birlikte sonraki yıllarda hiçbir zaman 2011'deki değer de yakalanmamıştır. Nispeten benzer durum inek sütü için de geçerli olmuş, 2011'e kadar önemli bir artış gösteren

inek sütü, 2011'den sonra çok ciddi boyutlarda olmasa da gerileme göstermiştir. Koyun eti üretiminde ise koyun varlığı da göz önüne alınacak olursa hayvansal verimliliğin esasında ülkede çok düşük olduğu anlaşılmaktadır. Hayvan besleme ve bakımının Suriye'de çok kötü olması nedeniyle hayvansal verimlilikte, özellikle de et üretiminde ciddi düşüşler söz konusudur. Nitekim ülkede 2016 tahmini verisi bir kenara bırakılacak olursa et üretimi 2011'den itibaren düzenli bir düşüş sergilemiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere Suriye hayvancılığında en ciddi gerilemelerin söz konusu olduğu kanatlı hayvan varlığının et üretimine olan yansımaları da net bir şekilde görülmektedir. Suriye'de 2010'da 189.745 ton olan tavuk eti üretimi, 2011'den itibaren hızlı bir gerileme içerisine girmiş ve 2014'te ise 100 bin tonun altına düşmüştür.

Tablo 11. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Suriye'de Belli Başlı Hayvansal Ürünlerin Üretim Miktarları (Ton)

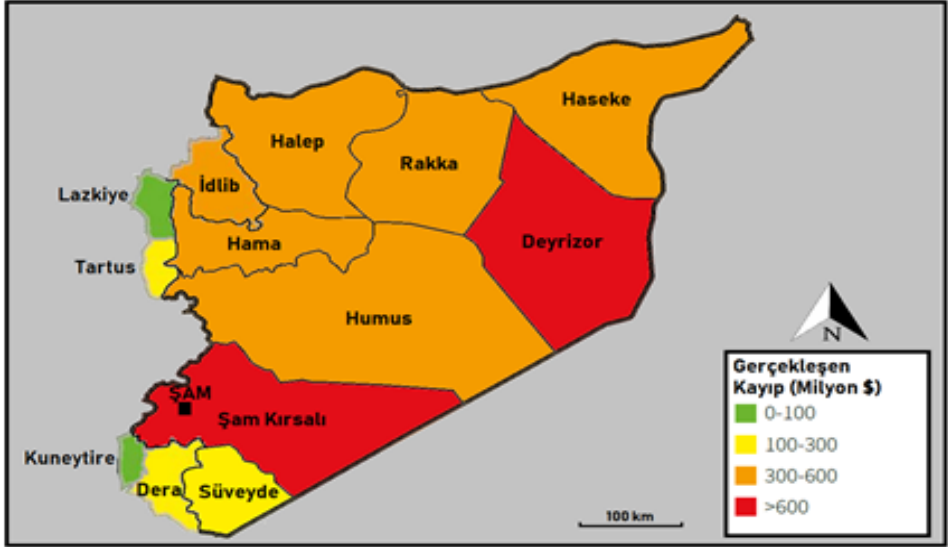
Yıllar	Koyun Sütü	İnek Sütü	Koyun Eti	Tavuk Eti
1990	497.000	771.000	113.805	59.771
1995	453.843	888.838	130.732	85.365
2000	445.558	1.156.393	184.137	106.602
2005	765.851	1.505.510	179.912	162.062
2010	644.308	1.453.000	153.197	189.745
2011	705.554	1.701.815	172.429	179.044
2012	703.008	1.604.349	172.121	138.202
2013	684.578	1.527.993	163.874	107.519
2014	685.191	1.479.537	161.331	99.293
2015	650.005	1.364.856	158.911	101.677
2016	654.300	1.439.151	159.191	114.695
2017	644.561	1.430.793	152.704	106.562

Kaynak: FAO, 2019.

Suriye'de hayvancılık alanında 2011 – 2016 yılları arasında yaşanan kayıpların ülke ölçeğindeki dağılımına baktığımızda, şekil 11'de de görüldüğü üzere hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı Deyrizor'da ve Şam kırsalında kayıpların arttığı görülmektedir. Çatışmaların yoğun olduğu kuzey ve merkezi illerde de 300 – 600 milyon \$ aralığında zararın söz konusu olduğu belirtilmektedir. Zirai açıdan bitkisel üretimin yoğun olduğu Lazkiye, Tartus, Kuneytire, Dera ve Süveyde'de ise hayvancılık alanındaki zarar daha düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Ülkenin temel protein kaynağı ve tarla tarımının yapılamadığı yerlerin en önemli geçim kaynağı (Çöl ve çölümsü step alanlarında) olan hayvancılık alanında yaşanan bu

ölçekteki büyük kaybın etkileri kısa, orta ve uzun vadede etkisini şiddetlendirerek gösterecektir.

Şekil 11. Suriye’de 2011 – 2016 Yılları Arasında Hayvancılık Alanında Yaşanan Kayıpların İllere Göre Dağılımı

Kaynak: FAO, 2017’den düzenlenmiştir.

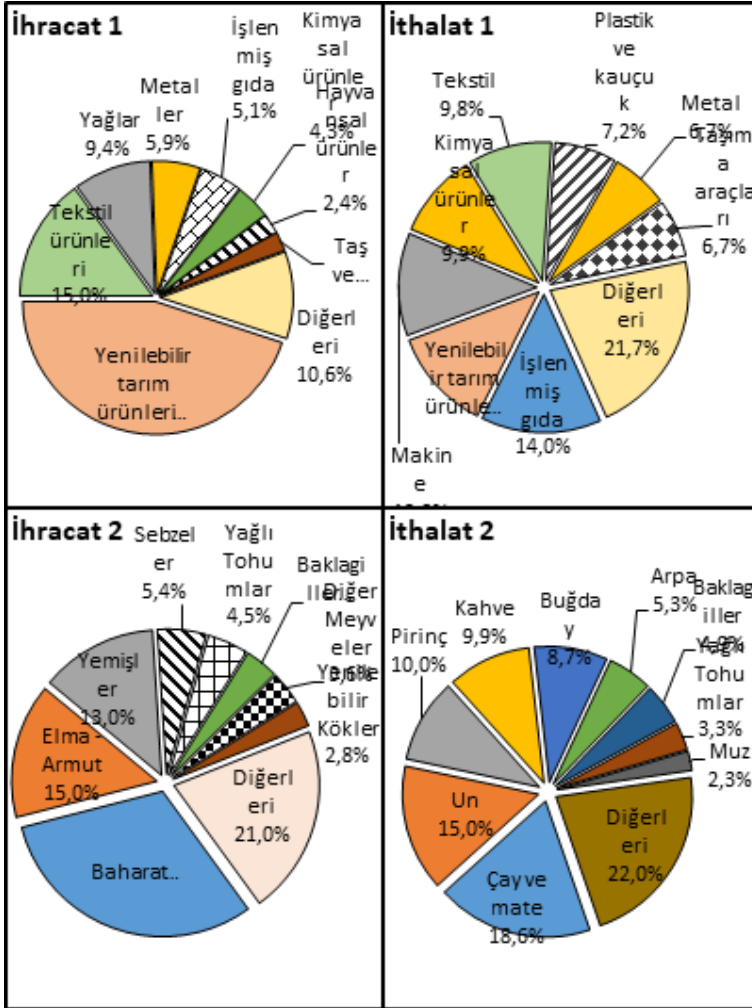
Suriye’nin Tarım Ürünleri Ticareti

Suriye’de yaşanan iç savaşın en fazla etkilediği alanların başında ticaret gelmektedir. Bu durumun da doğrudan ve de dolaylı olarak ülke zirai hayatına çok ciddi olumsuz yansımaları olmuştur. Nitekim Suriye ticari hayatında, petrol bir kenara bırakacak olunursa iyi vasıflı pamukları başta olmak üzere ihracatında tarım ürünleri çok önemli bir yer tutmaktaydı. Ülkede petrolden sonra 2. sırada tarım ürünleri ihracatı gelmektedir. İhracat gelirlerinin yakın yıllara kadar ise %10 – 15 kadarını sadece pamuk sağlamaktaydı. Fakat yaşanan iç savaşla birlikte hem ticaret hacmi hem de ticarete konu olan ürünlerde dikkat çekici değişimler yaşanmıştır.

Suriye’de 2017 itibariyle toplam 622 milyon \$’lık ihracata karşılık, 4,4 milyar \$’lık ithalat gerçekleşmiştir. Uluslararası ticarete konu olan ana malların oranlarına baktığımızda (Şekil 12 – İhracat 1) yenilebilir tarım ürünlerinin %45 gibi büyük bir paya sahip olduğu bununla birlikte diğer ürün grupları içerisinde de tarım ürünleri veya tarım ürünlerinin işlenmesinden elde edilen ürünler olduğu da göz önüne alındığında bu oranın %70’i aştığı ifade edilebilir. Örneğin %15’lik bir paya sahip olan tekstil ürünleri kapsamında %9,1’lik kısmını pamuk, pamuk

ipliği ve yün oluşturmaktadır. Benzer şekilde %9,4'lük yağlar payının %9,1'ini zeytinyağı teşkil etmektedir. Bu açıdan bakıldığında da Suriye ihracatının çok önemli bir kısmının tarımsal ürünler ile işlenmiş tarım ürünlerinden oluştuğu net bir şekilde ifade edilebilir. İthalatta da oransal açıdan gıda maddeleri öne çıkmış olsa da bu defa makine, kimyasal ürünler, plastik gibi gıda ve tarım dışı ürünlerin de payının arttığı görülmektedir. İşlenmiş gıdalar ithalatında şeker, çeşitli içecekler, çikolata ve unlu mamuller ilk sıralarda yer almaktadır.

Şekil 12. Suriye Ticaretindeki Ana Mallar (İhracat 1 ve İthalat 1) ile Tarıma Dayalı Ticaret Mallarının Oransal Değerleri (İhracat 2 ve İthalat 2)

Kaynak: <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/syr/> verilerinden düzenlenmiştir (Son erişim: 11.04.2019)

Suriye'deki tarımsal ve de tarıma dayalı işlenmiş ürünlerin ihracat ve ithalatını detaylandırdığımızda ilk olarak şekil 12 – ihracat 2'de de görüldüğü üzere %31'lik payıyla baharatların ilk sırada olması dikkat çekmektedir. Bu grupta ise 2017 itibariyle toplam 62,8 milyon \$'lık kimyon ihracatı öne çıkmakta olup Suriye toplam ihracatının %10'unu tek başına kimyon oluşturmuştur. Kimyonun yanı sıra önemli miktarda anason (16,7 milyon \$) ve kişniş (12,7 milyon \$) ihracatı da yapılmıştır. Baharatların ardından %15'lik payıyla en fazla ihracatı yapılan meyvelerden elma ve armut gelmektedir. Üçüncü sırada ise antepfıstığı (19,3 milyon \$'lık) ve bademden (16,4 milyon \$'lık) oluşan yemişler, %5,4 ile sebzeler (Patlıcan başta olmak üzere karnabahar ve brokoli gibi) ve %4,5 ile de yağlı tohumlar (13,4 milyon \$) gelmektedir. Akdeniz ülkelerinin geleneksel ürünlerinden zeytinyağı ihracatından ise Suriye 2017'de 56,6 milyon \$ gelir elde etmiştir. Gıda dışı tarım ürünlerinin ihracatına baktığımızda ise 18,3 milyon \$'lık ham pamuk ihracatı ilk sırada yer almakta olup bunu 12,2 milyon \$'lık yün ihracatı takip etmektedir.

İthalat durumuna baktığımızda ise (Şekil 12 – İthalat 2), %18,6'lık payıyla çay ve mate ilk sırada yer almaktadır. Bunu ülkede son yıllarda eksikliği en fazla hissedilen temel ürünlerden un izlemekte olup toplam ithalat içerisinde %15'lik paya sahiptir. Unun ardından sırasıyla pirinç, kahve, buğday, arpa ve baklagiller en fazla ithal edilen ürünler arasındadır.

Ülkenin uluslararası ticaretteki ilişkili olduğu başlıca ülkelere baktığımızda Suriye ihracatında 132 milyon \$ ile Lübnan ilk sırada yer almakta, bu ülkeyi sırasıyla Mısır, Türkiye, Ürdün, İspanya, Cezayir ve Hindistan izlemektedir. İthalatta ise bu defa ilk sırada yer alan Türkiye'yi sırasıyla Çin, Lübnan, Mısır, Güney Kore, Rusya Federasyonu ve Hindistan takip etmektedir.

Türkiye'nin en uzun kara sınırı (911 km.) bulunan⁴ Suriye ile Türkiye arasında toplam 19 sınır kapısı bulunmakta olup bunlardan sadece 3'ü açık (Hatay – Cilvegözü, Kilis – Öncüpınar, Gaziantep – Karkamış), 4'ü sınırlı geçişlerin yapılabildiği kapılar olup diğerleri ise kapatılmıştır. Esasında ülkelerin ekonomi profilleri incelendiğinde birbirini tamamlayan, hatta bir bütünün parçaları olarak değerlendirilebilecek bu iki ülke arasında ne yazık ki yıllardır süre gelen anlaşmazlıklar (Hatay başta olmak üzere akarsulardan yararlanmaya bağlı su sorunu gibi) ile potansiyeli yüksek bir ticari ortaklık bir türlü tesis edilememiştir. Zaman zaman iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin yoğunlaşmasıyla olumlu gelişmeler kaydedilmiş olsa da çoğu zaman bunlar kısa süreli olmuştur. Nihayetinde de 2011'deki iç savaşla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler durma noktasına gelmiş ve bu durum da ticari hayata doğrudan yansımıştır.

4 Türkiye ile Suriye arasında kara sınırı uzunluğu pek çok kaynakta farklı ifade edilmiştir. Suriye tarafı sınır uzunluğunu 899 km. olarak belirtmiş, Türkiye'deki kaynaklar 911 km. olduğunu belirtmiş, başka ülkelerdeki çalışmalarda ise 922 ila 871 km. gibi ifadelere de rastlanmıştır.

Suriye'nin Türkiye ile olan tarım ve hayvancılığa dayalı ticaret hacmine baktığımızda ise yıllar itibariyle siyasi gelişmelere bağlı olarak çok değişken bir durumun söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 12'de de görüldüğü üzere 1990'da Suriye'ye yapılan toplam 28,4 milyon \$'lık tarım ve hayvancılık ihracatı, 1995'te 1990'daki değer $\frac{1}{4}$ 'ünden daha az bir seviyeye gerilemiştir. Yine 2000'de de 10 milyon \$'ın altında kalmış olan değer 2011'e değin kayda değer ölçüde artmıştır. Hatta 2010'da son yılların en yüksek değerine çıkmış ve 100 milyon \$'ı aşmıştır. 2011'de ülkenin sürüklendiği savaşla birlikte çok hızlı bir gerileme yaşanan ihracat, 2012'de daha da gerileyerek 20 milyon \$'ın altına inmiştir. Takip eden yıllarda Türkiye'den yapılan tarım ve hayvancılığa dayalı ihracatta, özellikle ortaya çıkan temel insanı malzeme kıtlığı nedeniyle bu anlamda yeniden bir artış sürecine girilmiştir. Hatta 2015'te yeniden 100 milyon \$'a yaklaşan ihracat, 2017'de bir miktar gerilemeyle 91,3 milyon \$ olmuştur. İthalatta ise çok daha değişik bir tablo söz konusudur. Suriye'den Türkiye'ye yönelik gerçekleşen tarım ve hayvancılık satışında 1995 – 2010 arasındaki seçilmiş yıllarda ihracat, ithalatın önemli ölçüde altında kalmıştır. Her ne kadar 2010'da ihracat ve ithalat birbirine yakın gerçekleşmişse de 2011'den itibaren bu defa ihracat değeri ithalatı geçmiştir. 2013 – 2014 yıllarında ithalat değeri yine öne geçmiş olsa da özellikle son 3 yılda ihracat değeri, ithalatın birkaç katı olmuştur.

Tablo 12. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Türkiye'den Suriye'ye Olan Tarım ve Hayvancılık Ürünleri İhracat ve İthalat Değerleri

Yıllar	İhracat (\$)	İthalat (\$)
1990	28.483.663	9.087.974
1995	6.751.448	26.758.830
2000	8.326.942	78.048.770
2005	40.722.458	80.493.260
2010	100.396.041	103.357.634
2011	23.136.348	7.545.133
2012	19.329.792	8.967.786
2013	58.789.104	65.064.400
2014	82.798.653	92.112.140
2015	99.147.382	19.003.244
2016	93.085.432	45.496.741
2017	91.301.469	38.390.821

Kaynak: TÜİK, 2019.

Türkiye'nin 2017 itibariyle toplam tarım ve hayvancılık ihracatı 5,2 milyar \$ olup Suriye'nin payı ise sadece %1,7'dir. Aynı yıl Türkiye'den Suriye'ye toplam 1.363.165.167 \$'lık ihracat gerçekleşmiş, ithalat ise 70.560.814 \$ ile sınırlı kalmıştır (TÜİK, 2019). Suriye'ye gerçekleşen ihracatın ise sadece %6,7'si tarım ve hayvancılık kapsamındaki ürünlerden oluşuyorken, Suriye'den gerçekleşen ithalatın ise %54,4'ü bu gruptan ürünleri kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle Türkiye'nin Suriye'den almış olduğu ürünlerin yarısından fazlasını tarım ve hayvancılık ürünleri oluşturmaktadır. Bu grupta yer alan seçilmiş ürünlerin değerine baktığımızda ihracat kaleminde sebze ve yenilebilir kökler, canlı hayvan, et / sakatat, meyve ve hububat ilk sıralarda yer almaktadır (Tablo 13). Suriye'den alınan ürünlerin değerine baktığımızda ülkenin en önemli ihraç malzemesi olan baharatlar bu anlamda ilk sırada yer almakta olup önemli miktarda sebze ve yenilebilir köklerin de ithal edildiği görülmektedir.

Tablo 13. 2017 İtibariyle Türkiye – Suriye Arasındaki Tarım Ürünleri Ticareti Değerleri

Ürün Grubu	İhracat (\$)	İthalat (\$)
Sebze ve yenilebilir kökler	38.081.440	6.185.969
Canlı hayvan	22.978.733	29.137
Et / sakatat	16.532.433	-
Meyve	15.515.178	223.296
Hububat	12.293.136	69.600
Su ürünleri	3.676.642	623.121
Çay, kahve, baharatlar	2.891.568	14.808.840

Kaynak: TÜİK, 2019.

Sonuç

Günümüzde Ortadoğu'nun en fazla gündemde olan ülkelerinden biri olan ve halkının önemli bir kısmının mülteci konumuna düştüğü Suriye'deki, mevcut şartlarda en stratejik iktisadi faaliyet olan tarım sektörünün detaylı bir şekilde ortaya konmaya çalışıldığı bu çalışmada ilerleyen yıllarda tarımın öneminin daha da artacağı sonucu ortaya çıkmıştır. Sıklıkla ifade edildiği üzere tarım, bir iktisadi faaliyet olmasının yanı sıra insanların temel / hayati ihtiyaçlarının da karşılandığı en önemli sektör olması hasebiyle savaş koşullarında üzerinde daha da titizlikle durulması gereken bir sektör olarak daha hassas bir noktaya taşınmıştır. Bununla birlikte esasında Suriye'deki 2011 sonrası iç savaş şartları tarımı azımsanmayacak ölçüde yıpratmış olsa da sektörün turizm, sanayi ve ticaret kadar etkilenmediği anlaşılmıştır. Suriye'de yaşanan iç savaş kadar; hatta zaman zaman bundan da

öte yaşanan şiddetli kuraklıklar tarım sektörünü çok daha zorlamaktadır. Ülkenin özellikle güneydoğu ve iç kesiminin çöl iklimi etkisinde olması ve de sınırlı su kaynakları, tarımın kuraklıklardan çok daha ciddi şekilde etkilenmesine sebep olmaktadır.

Suriye, tabii ve beşerî kaynaklı olaylar neticesinde tarım alanında yaşadığı gerilemelere rağmen günümüzde halkının temel ihtiyaçlarının % 50 kadarını sağlayan bir sektör olması ve de ülke ihracatının temel ürün grubunu oluşturmasıyla üzerinde en fazla durulması gereken faaliyettir. Tipik Akdeniz ülkelerinin geleneksel ürünlerinden zeytin ve zeytinyağı, üzüm, pamuk, turuncgiller özellikle üzerinde durulması gereken tarımsal ürünlerdir. Ayrıca Suriye'nin önemli bir baharat üreticisi ve ihracatçısı olması da iktisadi hayatın en önemli kalemlerinden birini teşkil etmektedir. Ülkenin adeta çökmüş olan ekonomisinin temel ürünleri olan tarımsal ihraç malları, sınırlı döviz girdisinin temelini teşkil etmektedir. Yine İvesı ırkı koyunun anavatanının bir parçası olması, söz konusu koyunun yörede yaygın bir şekilde yetiştiriliyor oluşu koyun sütü ve süt ürünleri yanı sıra kayda değer miktarda yün üretimi ve ihracatı da tarıma dayalı ihracatın bir diğer önemli koludur.

Suriye'de tarımın kazandığı stratejik önemle beraber ülkede uluslararası örgütler ve yabancı ülkelerle yapılan ikili anlaşmalarla tarım sektörü ayakta tutulmaya çalışılmaktadır. Tarımın ülke ekonomisindeki stratejik pozisyonu nedeniyle 2015'ten itibaren Suriye kırsalında bitkisel ve hayvansal üretimi desteklemek adına bir dizi çalışmaya girişilmiştir. İtalya'nın öncülüğündeki çalışmalar (Agriculture and Livestock Support for Syria People) kapsamında 10 milyon \$'ı aşan yatırımlarla kayda değer ölçüde mesafe kat edilebilmiştir. Proje kapsamında toplam 19.500 işletmeden 126.500 kişi desteklenmiş ve yem, kimyasallar (Pestisitler, insektisitler gibi), gübreler ve veteriner ekipmanları da dahil olmak üzere tarımın hemen hemen tüm girdileri noktasında desteklemelerde bulunulmuştur (CIHEAM, 2018). Yine aynı proje kapsamında kadın işgücünün daha yoğun bir şekilde zirai hayata dahil edilebilmesi adına yoğurt ve peynir yapımı, sebze kurutma, salamura yapımı, nar ekşisi ve nar suyu yapımı gibi faaliyetler kapsamında 500 kadınla çalışılmaktadır. Bundan başka Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarafından tüm dünyaya 25 Nisan 2018'de Suriye'ye yönelik tarımsal yatırım çağrısı yapılmıştır. FAO'nun Şam ve Gaziantep idari merkezli yürütülen "Whole of Syria" girişimiyle Suriye'de tarımsal yapılanmanın sürdürülebilir bir şekilde tesisi adına bir dizi uygulamalara başlanmıştır. Bu kapsamda kuzey illerinde ekseriyetle tahıl üretimi ve hayvancılık alanında, merkezi ve güney illerinde ekseriyetle hayvancılık alanında, İdlib ve Tartus'ta ise gıda üretimi temelli çalışmalar yapılmış ve de yapılmaya devam etmektedir.

Ülkede tarıma yönelik yeniden yapılanma hareketleri kapsamında sürdürülebilirlik ve çevreci politikalar odağında hareket etmek uzun vadede

ülke zirai hayatının sağlam temeller üzerinde kurulmasında büyük önem teşkil etmektedir. Suriye'deki tarım için yeniden yapılanma gündeme alındığında akıllı tarım, iyi tarım uygulamaları ve kuraklık temelli mücadele ekseninde bir yapılanmanın gündeme alınması gerekmektedir. Nitekim her ne kadar günümüz için gıda güvenliği ve halkın temel besin ihtiyaçlarının karşılanması öncelikli olsa da küresel iklim değişikliği, Suriye'deki su sıkıntısı, kontrolsüz tarımsal kimyasalların kullanımı ve bunların ekosistemde oluşturduğu baskı gibi hususların da göz önünde bulundurulması bir zorunluluktur.

Kaynakça

- ABDULLAH, A. (2012). Status of Soil Information and Soil Management in Syria, 1-5 April 2012, Amman, <http://www.fao.org/globalsoilpartnership> (Son erişim: 13.04.2019).
- AQUASTAT, (2019). Water Resources, <http://www.fao.org/aquastat/en/>, (Son erişim: 11.05.2019).
- BAKİR, M. & XINGMAN, Z. (2008). GIS and Remote Sensing Applications for Rainwater Harvesting in The Syrian Desert (Al-Badia), *Twelfth International Water Technology Conference*, IWTC12 2008, pp. 73 – 82, Alexandria, Egypt.
- CIA, (2019). The World Factbook: Middle East: Syria, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html> (Son erişim: 13.05.2019).
- CIHEAM, (2018). Agriculture and Livestock Support for Syrian People, pp. 31, Via Ceglie, Italy.
- FAO, (2016). Plan of Action for Syria Towards Resilient Livelihoods for Sustainable Agriculture, Food Security and Nutrition: 2016 – 2017, FAO Representation in Syria, pp. 53, Cairo, Egypt.
- FAO, (2017). Counting the Cost: Agriculture in Syria After Six Years of Crisis, Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), pp. 17.
- FAO, (2019). FAO Agricultural Statistics, <http://www.fao.org/faostat/en/#data>, (Son erişim: 11.05.2019).
- GÖZENÇ, S., GÜNAL, N. & ÖZDEMİR, Y. (2006). *Ortadoğu 'Güneybatı Asya' Ülkeler Coğrafyası*, Der Yayın, s. 224, İstanbul.
- HAMWI, B. (2006). Cumin in Syria, Production & Trade, Ministry of Agriculture and Agrarian Reform National Agricultural Policy Center (NAPC), Commodity Brief No: 8, pp. 7.
- TAŞLIGİL, N. & ŞAHİN, G. (2011). Ortadoğu Kavramı ve Türkiye de Ortadoğu Coğrafyası ile İlgili Bir Literatür Çalışması, *Akademik Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, s. 141 – 158.

- TULL, K. (2017). *Agriculture in Syria. K4D Helpdesk Report* 133. Brighton, UK: Institute of Development Studies.
- WAAD, İ. & HABIB, L. (2007). Status of Soil Resource in Syria, https://www.researchgate.net/publication/283084807_STATUS_OF_SOIL_RESOURCE_IN_SYRIA_Assessment_of_existing_soil_information_system (Son erişim: 13.05.2019).
- WOS (Whole of Syria). Food Security Situation in Syria, Expanded version of the Food Security Sector Humanitarian Needs Overview 2018, 2019, pp. 38.
- YÜCEL, T. (1965). *Asya'nın Beşerî ve İktisadi Coğrafyası*, Eroğlu Matbaası, s. 286, Ankara.

İnternet Kaynakları:

<http://www.cbssyr.sy/index-EN.htm>

<https://www.weatheronline.co.uk/>

<https://www.syria.cropscience.bayer.com/Crops.aspx>

http://www.econstats.com/wdi/wdic_SYR.htm

<https://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=MEA>